प्राचीन नेपाल

CENTER FOR RESEARCH LIBRARIES

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ८६-८८
फागुन २०४१— साउन २०४२

Number 86–88
February– July 1985

Pracina Nepala

#86-88

*N-N
73-901687

Pracina Nepala
Kathmandu

*N-75-5

सम्पादक
जनकलाल शर्मा

Edited by
Janak Lal Sharma

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 86 - 88, Feb. - July 1985, Phagun 2041 - Shravan 2042

विषय--सूची
Contents

		Page
Report on the Work Done in the Project of Quaternary and Prehistoric Studies in Nepal	– Gudrun Corvinus	1
Prehistoric Discoveries in the Foothills of the Himalayas in Nepal 1984	– Gudrun Corvinus	7
Report on the Monuments of Northern Nepal (Monuments of Rasuwa District)	– Corneille Jest	13
Nepal	– Sylvain Levi	21

नेपाली खण्ड		पृष्ठ
जनरल भक्तवीर कुँवर राणाले छोराहरूलाई वि. सं. १९१२ मा गरिदिएको अंशबण्डापत्र र तात्कालिक केही आर्थिक साथै अन्य ऐतिहासिक सवालहरू	– रमेश ढुङ्गेल	१
दुरा जातिको चिनारी	– मुक्तिनाथ घिमिरे	२५
श्री १०८ हंसानन्द स्वामी परमहंस	– राजाराम सुवेदी	२८
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल–भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री		३२
ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ		३४

Report on the Work Done in the Project of Quaternary and Prehistoric Studies in Nepal

- Gudrun Corvinus

The project, headed by Prof. Dr. Freund Institute for prehistory, Erlangen University, Germany, and executed by me, Dr. Gudrun Corvinus from the same university, has been going now very successfully for 2 years. The first 2 years were mainly exploratory work to determine the extent of work of the project and above all to make the basic studies in the projected field of investigations. The study concentrated on two themes:

1) the Miocene-Pliocene stratigraphy and geology of parts of the Siwaliks and its palaeontological potentials in order to (a) determine the age and palaeoenvironment of the Siwalik group sediments and (b) to be able to compare the Nepal Siwaliks sediments with those known from the Indian Subcontinent and Pakistan.
2) the study of the Pleistocene and early Holocene period in Nepal and the search for possible prehistoric settlements of palaeolithic (old stone age) and neolithic (young stone age) man in Nepal during these periods, in order to find out whether Nepal was in fact occupied by stone age man or not.

It was a two-fold aim; one more geologically orientated and the other more prehistorically orientated, yet connected with each other by the fact, that the period of the Siwaliks precede the period of the prehistoric investigations and that during the early Siwalik period the earliest possible ancestors of man, Ramapithecus, lived.

The investigations were in both topics extremely fruitful so far.

1) The work in the Siwaliks concentrated in two areas. The first area is in West Nepal, where a new road was constructed through the Siwaliks from the Terai into the Rapti Deokhuri Valley, and where the exposures were extremely well exposed during the cutting and blasting of the road.

Here a number of vertebrate fossils were found *in situ* in the rocks, mainly in the compact sandstones which seem to constitute the middle part of the Siwaliks. Also a very great amount of plant fossils, of leaf impressions and of fossilized, carbonized wood was found, the wood mainly in association with the vertebrate fossils in the sandstones, and the plant and leafmaterial

throughout the succession, but more commonly found in the fine clastic deposits of claystones and mudstones in the older period.

Besides these fossils a number of horizons full of molluscs could be recorded, which yielded plenty of gastropods and lamellibranchs, sometimes so rich that they form lumachelle horizons in the clays.

A very unique find was made during the cutting of the road at the Surai Khola near the Chor Khola bridge, where a large bedding plane of a mudstone got exposed which carried a really lovely set of animal footprints of some smaller artiodactyl animals. This has been recorded and photographed, but the bedding plane is slowly disintegrating.

After the deposits were found to be full of interesting data, the whole succession was measured and analysed and samples taken. A profile column of 5500 m. of Siwalik deposits was measured with all details of palaeontological and sedimentological data.

The data so far obtained show a coarsening up of the clastics, from fine clastics in form of alternations of colourful grey, black, brown to purple clays and banked fine sandstones and mudstones with shale intercalations for the lower part, and a thick succession of very micacious, crossbedded, jointed sandstones which become coarser in the higher upper sections. They begin with multistoried sandstones and later form very thick, compact, coarse sandstones with little stratification. These compact sandstones contain much fossil wood, often in the form of small coalseems, and whole carbonized tree trunks. These sandstones are also the most fossiliferous deposits of the succession.

They later begin to alternate with beds of gravels, and finely thick deposits of hard conglomerates from the main ridge and water shed between the Terai and the Deokhuri. The succession of the Siwalik deposits show altogether a coarsening up of the alluvial sediments from finer clastics in the lower part to coarse clastics in the upper part.

The palaeoenvironment of the earlier period seems to have been a quiet period with deposition of clays, silts and muds in quiet waters of small backwaters and marshy terrain with small ponds and occasional fluvial intercalations, and with a great wealth of plant life. The identification of the plant material will eventually tell us a great deal more about the environment and climate of that period.

The coarsening of the deposits in the middle part of the succession indicate a wide, flat riverine environment with a broad net of widely meandering and braiding streams and broad flood beds with ever changing point and traverse bars. The deposits indicate active fluviatile sedimentation with lateral accretions in the stream beds and fine overbank deposits in the form of vertical accretions. Together with the coarser material of sands brought down from the Himalayas, great amounts of wood as well as fossil animal bones were swept into the sand bars and were well preserved in the rather calcareous environment of the sands.

Toward the end of the Siwalik succession the pronounced coarsening of the deposits in the form of thick conglomerate banks shows us a scenery which is characterized by large fans and sheets of boulder/cobble gravels at the foot of the mountains. A strong, last phase of uplift of the Himalayan orogene caused the rivers to transport large amounts of very coarse debris from the rising mountains.

Several other areas were investigated in Western Nepal, in comparison to the Surai Khola succession: the Arjun Khola deposits between the Deokhuri and Dang valley and the Siwaliks to the west of Deokhuri near Tapt Kund. Here quite a number of vertebrate

fossils could be found *in situ* in a thick sandstone succession and these deposits, too were measured and recorded in detail.

Further to the west the Siwaliks were investigated at its broadest belt between the Terai north of Nepalganj to Surkhet. These successions show several thrusts and are interesting from the lithological point of view. Plant fossils have been found plentyfully, but vertebrates have yet not been found.

In the second year of the investigations in winter 84/85, apart from continuing at the Surai Khola succession several traverses through the Siwaliks have been carried out in the central part of the Siwaliks and in the eastern part.

Here I will only mention the Kamla Nadi area, in which a more concentrated survey has been carried out. In this area quite a great amount of vertebrate fossils could be recorded in the deposits mainly in the middle part of the succession in the sandstones. Apart from the vertebrate fossils there are, as usual, many plant fossils, leaf impressions and very much carbonized wood, as well as molluscs in some very concentrated horizons. But above all, this area is interesting due to the large animal fossils which could de found here in the succession. Of particular interest here are some partly fragmented, partly well preserved skulls of crocodile, large pig, antilope and elephant. One large elephant skull could be extracted from the sandstones and was quite complete, and we took great pain in preserving it, as it was quite brittle, hardening it with chemicals, and transporting it with bandages of plaster of Paris for protection. This, as well as another upper part of an elephant skull seems to belong to a Stegodon and is probably of an Upper Siwalik age, comparable to the Pinjores in India.

These are very interesting first results and the project promises to clarify the stratigraphy, palaeoenvironment and the palaeontology of the Siwaliks in these areas in Nepal and will establish a sequence of events in Nepal to form a base for the comparison with the Indian Siwaliks and the Potwar area in Pakistan, from which areas there are already detailed studies available.

The immediate future plans in the connection with the palaeontological findings is to get all the fossils indentified. For the plant fossils I am in contact with the Birbal Sahni Institute of Palaeobotany in Lucknow. The vertebrate fossils will be studied and identified partly in India with Dr. Nanda in Dehra Dun and partly in Munich University in Germany.

In the following winter season furthere field work is planned in the above mentioned areas, especially in the eastern Siwaliks in the Kamla Nadi area, as well as in the Deokhuri area.

2) The prehistoric investigations went alongside the geological studies. While in the field and while doing the geological survey I had always an open eye for possible prehistoric sites.

No such sites of prehistoric man had yet been found in Nepal, and it was not known, whether palaeolithic or neolithic man was occupying Nepal in prehistoric times. Several attempts had been made and some investigations had been carried out previously, but without any definite evidences.

In the Kathmandu valley neolithic settlements should be expected, as in the valley of Kashmir in India. A few polished stone celts have been found in the valley and elsewhere, but all of them in no stratigraphic nor archaeological context and most of them seem to have been brought in by migrants from Tibet, mainly as "shaligrams".

Neolithic man, however, must have occu-

pied some of the valleys in Nepal. In the Kathmandu valley so far nothing has been found in spite of the search, probably due to the fact, that the entire valley surface has been tilled into a dense terrace system for agricultural use for many centuries, so that no original surface soil has been preserved.

The search for palaeolithic and neolithic settlements have also been carried out, as I just said, in the area of my geological investigations, in the Deokhuri and Dang valleys and along the river terraces of the Kamla Nadi area, in the foothills of the Siwaliks.

And here my search has been extremely fruitful, and unexpectedly rich.

Altogether I found 29 sites and localities where stone artefacts have been recorded by me. Only sample collections have been made in order not to disturb the findspots for future detailed work and analysis of the environmental setting and the determination of the stratigraphical position.

The sites were found during systematic survey work in the Dun valleys of the Deokhuri and Dang as well as on river terraces at the foot of the Siwalik mountains towards the Terai.

The stone age material consists of artefacts and tools, made of a variety of raw material: mainly quartzite, but also quartz, various kinds of chert and silica, and a fine, curious tuffacious material.

The artefacts are unretouched flakes, cores and corescrapers and much manufacturing debris of macrolithic and micrlithic nature. They seem to belong to several curtural periods, not only to one. And this is really an interesting fact.

The macrolithic flakes are associated with larger cores and with a very typical, (i. e. very typical for the newly discovered cultural material in Nepal, as it seems) new tool type, a type of corescraper. This macrolithic material is all made from quartzite and sometimes of the tuffacious rock type. The flakes have a very characteristic stepflaking at the margin of the platforms towards the dorsal (upper) surface of the flake; and the platfrom consists mainly of cortex. They have been detached from cobble cores which had been "prepared" and retouched by stepflaking along one or to flat cortex platform prior to the detachment of the flake.

The most interesting tool of this period is the above mentioned corescraper which seems to be the typical tooltype within this unit. It is made from quartzite cobbles and worked in such a way that one or two vertical working edges were produced, which show a characteristic steep stepretouch. The sites containing such macrolithic artefact material must belong to a palaeolithic period of a yet unknown age.

Other sites are younger and have a pronounced microlithic element. They contain small flakes and microlithic debris as well as small microlithic cores and small discoidal cores, all made of varied types of raw material, but mainly of various colourful kinds of chert and silica, and quartz as well as of quartzite.

Small retouchd tools are few amongst this material, but a few "thumbnailscraper" like toolls, endscrapers and a backed lunate show the affinity to a microlithic cultural period of yet unknown provenance and age.

The youngest cultural material, forming also the most interesting discoveries, are two small polished stone celts made of fine, light-coloured sandstone/siltstone, not of the black phyllitic type of rock material usually found with the polished celts, which are available sometimes as "shaligrams" in the bazaar.

One of the axes was found in the Dang valley within a silt, i. e. in stratigraphical context and in association with other archaeological findings at the same site. This is also the first time that a celt has been found *in situ* in stratigraphically determinable position

and with other archaeological material in Nepal and the intriguing question is now to what period and what age it belongs, and which of the archaeological material found also at this site is associated with the celt: there are postherds of a different type than the recently made pottery of Dang, and there is also other stone age material at the site, for example a fine blade. Only an excavation can clarify the situation.

Another small, but broken fine celt was found in the Tui valley, in context with a similar silt, but found on the surface in a small erosion gully in the silt, and the probability is that it has recently weathered out from this same silt.

All these above mentioned sites have been found in the Deokhuri and Dang Dun valleys and in association with a colluvial silt which form terraces in the Rapti and Babai valleys and interfinger with fluvial and probable lacustrine sediments. It is probable that prehistoric man lived here at the margin of the formerly existing lakes in the Duns which had formed when the rivers were blocked due to the continuation of orogenetic movements after the forming of the Dun valleys.

Some other prehistoric sites have been found far away from the Deokhuri Dang area in the Eastern part of Nepal in the Kamla Nadi area.

Here the environmental situation is quite different from Dang. While at Dang the sites are connected with the intermontane Dun Valleys, seperated from the Terai flatlands by one or two (in the case of the Dang Dun) chains of Siwalik mountains, the situation in the Kamla Nadi area is not connected with Duns. The sites are positioned on the older river terraces of the streams which leave the Siwaliks and enter the plains. These streams have formed, on reaching the flat Terai, a set of riverine terraces; and here, at the edge of the Himalayan mountains to the Terai, stone age men must have lived and have left the artefact remains of their camp sites on the terraces.

This situation is similar to the palaeolithic sites of the Soan culture recorded from North-west India at the foothills of the Himalaya. And such type of sites I had expected to find while looking for prehistoric remains. And I was very happy that the search has been positive.

So, there is no question now, that during prehistoric times Nepal, too, was occupied by people who fashioned stone age tools and who were able to penetrate through the thick forests of the Terai into the foot hills or came from the North and East from Eastern Asia.

A whole set of very exciting and interesting questions has thus been raised by these discoveries, such as : to what cultural period belong the various artefact materials; they do seem to span the palaeolithic and neolithic time, but during what ? In what connection are the archaeological findings with the geological strata ? Can a chronology be established? And in what way does the prehistoric material from Nepal compare with the Northwest Indian Himalayan Soan culture on the one hand and with the other very different palaeolithic culture of peninsular India?Or does it compare with the prehistorical material from East and Northeast Asia ? What people were responsible for making these artefacts? And from were did they come ?

All these questions can only be solved by further work, which is planned in the coming future. The discoveries are made; the question whether prehistoric and palaeolithic man really did live in Nepal has been answered to the positive. But now the real, main work starts, that of excavating carefully and skillfully and analy-

sing the material and strata with all possible scientific methods, such as sedimentological analysis of the sartta; of determining the geological and palaeoenvironmenal context within the geomorphological frame; of using modern dating methods for determining the age of the cultural material; identifying the typology of the artefacts and comparing them with the prehistoric cultures of the neighbouring countries.

Only after such studies have been done the manifold questions will be solved. And this is what is planned in the coming years.

This report records in short form that the project of the last two years has been extremely fruitful and successful in all ways, palaeontologically as well as prehistorically, and that very interesting and partly unique discoveries have been made in both fields, obtaining much new data and raising many exciting questions about Nepals earliest past, and that the work had been hard but very rewarding, and that future work is very promising and will reveal plenty of new evidences.

The German Research Council has granted the financing of the continuation of this work and thus, though the project is small and only me with four Nepali companions executing it, the work can countinue, and I am very grateful for it.

I want to thank at this place the Research Division of Tribhuvan University for having granted the first two years research permission, and I hope that it will continue. I want also to thank the Rector of Tribhuvan University, Dr. Gorkhali, as well as the Head, Prof. Sharma, and the staff of the Geology Dept. at Trichandra College for help and assistance. Above all I thank my four companions in the field, specially Mr. Vishnu Dangol from the Geology Department of the University. My thanks go also to the H.M.G. Department of Mines and Geology, to Mr. Rana and Mr. Tater, for their encouragement and the facilities they gave me initially when I was new here. Very thankful I am specially to the H. M. G. Department of Archaeology, particularly to Mr. J. L. Sharma, the former acting Director, for his co-operation in my archaeological work. Last but not least I want to thank very much the German Research Council for granting me the project and financing everything in it, and particular thanks are extended to Professor Dr. Freund, Head of the Department of Prehistory of the University of Erlangen in Germany, due to her great help and promotion the project has only been made possible; to her, as head of the entire project, goes my deepest thanks.

July 1985.

Prehistoric Discoveries in the Foothills of the Himalayas in Nepal 1984

- Gudrun. Corvinus

During geo-archaeological investigations in the Siwaliks (Churias) of Western Nepal, first authentic discoveries of remains of prehistoric man has been made in Nepal. A number of prehistoric sites of early man's settlement as well as a number of smaller localities were found during this survey in the Dang and Deokhuri valleys of Western Nepal. These are the first definite evidences that Nepal was indeed occupied by prehistoric people during the stone age and that early man of a time before the historical period did penetrate into the Nepalese mountains.

It had always been a question of great interest to the archaeologists whether stone age man did in fact live in Nepal. Several attempts have been made in the past to fill this gap of our knowledge about the roots of Nepal's history. R. V. Joshi (1964) investigated the Kathmandu valley for prehistoric remains, but, though his survey yielded no finds he came to the conclusion that it is only a matter of systematic search. N. R. Banerjee and J. L. Sharma of the Dept. of Archaeology of H. M. G. investigated the Narayani River valley in the Nawal Parasi District (Banerjee 1969). They found a few stone age artefacts near Danda which seem to have been derived from river deposits. Most of these artefacts, however, seem to be naturally worked river cobbles rather than man-made artefacts. The merit of this investigation however is that it did make a first beginning in investigating Nepal's prehistoric past and that it focused the attention for prehistoric research to the Terai and the Himalayan foothills.

It was therefore with great encouragement from the Dept. of Archaeology and particular Mr. J. L. Sharma, the acting Director General, that this survey was begun a year ago and I want to thank at this place particularly Mr. Sharma for his assistance and interest.

In the year 1969 Banerjee and Sharma (1969) also described some neolithic polished stone axes from Nepal, which had been found at various places by chance, amongst which there was one long axe found by Dr. R. N. Pandey in the Dang valley near Tulsipur on the surface along a stream. This raised the question whether these tools which appeared to be neolithic, were

authentic neolithic artefacts from a people who had lived in Nepal and made these tools in Nepal or whether they had been imported at a much later time from Tibet and brought in by migrants and used as shaligrams, like the ammonites from Muktinath.

Some of these neoliths however, seem to have come from original Nepalese environment. J. L. Sharma describes (1983) all the polished axes and celts which so far had been found in Nepal, and quite a number of them have come from the Charikot area. It would therefore be worthwhile to investigate this area in more detail and see whether such tools could be found there in stratigraphic context.

Some preliminary neolithic survey had been carried out by the late Mme. Laming-Emperaire in the Kathmandu valley but with negative results. After my findings in the Dang-Deokhuri valleys however, I am quite convinced that neolithic man must have occupied also the Kathmandu valley and that sites of neolithic man should be found on the margin of the basin, in similar context as they have been found in the Kashmir valley in India.

One of my aims therefore was, when I began work in Nepal a year ago, to see whether prehistoric man did exist in Nepal or whether the Himalayan valleys in Nepal were only occupied rather recently in historic times.

Another aim of my work was to study the geology and stratigraphy of the Siwalik deposits in Nepal. These had yielded in other parts of the Himalayan foothills, in India and Pakistan a rich fauna with Ramapithecus. First palaeontological collections in the Siwaliks have been made by an American team (West et al. 1978) in Western Nepal. They also found the first evidence of the presence of Ramapithecus in the Nepal Siwaliks : an upper left molar found along the Tinau Khola exposures north of Butwal (Munthe et al. 1983). It was therefore thought important to build up a stratigraphical base for the Nepal Siwaliks for future detailed palaeontological and palaeoenvironmental research and establish the palaeoenvironmental background of the earliest hominoids in Nepal.

I began fieldwork in Western Nepal last year in Jan./Feb. '84 and November and continued this year from January to April 1985. The work concentrated mainly around the stratigraphy and geology of the Siwaliks south of the Deokhuri valley between Nepalganj and Shivpur. The entire sequence of the Siwalik deposits between Shivpur and the Rangsing Khola, which is extremely well exposed due to the fresh cuttings of the construction of the road to Nepalganj, was examined, measured and searched for plant and vertebrate fossils and a first detailed stratigraphic column with all details was established for this area. It forms the base for the future research in the Siwaliks by the writer. A similar study was carried out in the Tapta-kund area between the Deokhuri valley and Nepalganj and on the road from the Terai to Surkhet, but in less detail. Work still continues. The results of this work is, however, not the subject of this article and will be described elsewhere.

For prehistoric investigations, the Kathmandu valley, the Chitwan area along the Narayani river and the Rapti and Babai rivers in the Dang were chosen.

The Kathmandu valley and the Chitwan area so far proved to be sterile, though it is felt that it is only a matter of continued search in the Nepal Valley to come across sites.

The topmost part of the Kathmandu valley sediments are, however, very disturbed due to the continued tilling and cutting of the rice and wheat terraces and any possible archaeological sites may be heavily disturbed. On the other hand the terraces of the Narayani valley in the Chitwan area along the river course itself are very young Holocene deposits which makes it improbable to find anything older than Holocene.

My search therefore concentrated on the older, terrace sequence at the foot of the Siwaliks at the outer edge of the broad Chitwan valley, with terrace heights of 25 and 45 m. These terraces are remnants of colluvial and alluvial fan deposits along the foot of the Himalayas of post-Siwalik age. They seemed to me of interest and importance for the search of early man's remains. So far they have not yielded anything.

But similar deposits were encountered along the foot of the mountains in the Dang and Deokhuri Duns. They consist of partly heavily dissected yellow silty deposits of colluvial to alluvial character, which interfinger further, riverwards with the purely alluvial, young deposits of the river. These yeliow fine sandy and silty sediments seem to have been deposited by many small gullies and lateral tributaries, which have brought the fine colluvial material of the weathered Siwalik sand and mudstones down to the valley. On these fan deposits as well as within these deposits the archaeological material has been found between the river and the hills. Man must have lived here on the margin of the Dun valleys, where they could overlook the valley from a slightly elevated position.

The preliminary survey of an area of about 25 kilometer in a west-east direction yielded 23 localities in the Dang valley and 3 in the Deokhuri valley.

Only sample collections were made, but most of the material was left in the field for further study, so as not to disturb the archaeological evidence in the field. Most of the localities are small and yielded little surface material. But it was the fact, that definitely fashioned stone artefacts were found in geological context, which was new and interesting. A few of the localities, however, are definite sites and two of them, Lamahi and Kurepani, are site complexes. All the sites and localities are connected with the yellow silty deposits along the foothills. But how and in what stratigraphical and chronological order can not be said yet, and only the future work will solve these questions. The archaeological materials from these localities seem to point not only to one cultural affinity but to several.

A number of localities seem to have affinities to a microlithic culture. The first two site complexes found, belong to this cultural affinity: Lamahi in the Deokhuri valley and Chaupatta in the Dang valley. The Lamahi sites show a variety of small flakes of chert, quartz and quartzite, amongst which a well retouched lunate is of particular interest as well as a few other retouched pieces (Fig. 1 a) and some discoidal cores (Fig. 1 b). But there are also some larger quartzite flakes (Fig. 1 c), and a large core of quartzite (Fig. 1 d). The Chaupatta site complex is somehow similar but has more macro-type artefacts and less microlithic type artefacts. A third site, Daingaon in the Dang valley, is very rich in artefacts and shows a great variety of material: various chert varieties, quartz, crystal quartz, quartzite, indurated shale and tuff.

To what period these sites belong and of what age they are can not yet be said, but fur-

ther detailed field studies will clarify these questions. It is however, quite apparent that people, who have fashioned very small tools from a variety of chert, quartz and quartzite occupied the Dang-Deokhuri valleys.

At two other localities, Bhitabang and Basantapur, a small polished stone celt was found (Fig. 2 a). One was found on the silt surface and was associated with a few quartzite flakes, which may have however, nothing to do with the celt. It is a lovely, but broken piece with a sharp, splayed, rounded edge, made on a banded indurated shale (Fig. 2 b). And another celt was found *in situ* in the yellow silt, associated with some very weathered, light red potsherds (Fig. 2 c), which apparently also weathered out from the silt and were found directly in the adjoining small gullies dissecting the silt. Other archaeological material in the form of small chert and quartzite flakes were found in the vicinity on the surface. A lovely unretouched blade on indurated shale was found nearly on the surface, together with a few chert and quartz flakes (Fig. 3 a). They too, seem to have been derived from the silt. But in what connection they are with the celt, and from what level they have come is yet not sure.

These are very exciting finds and they will certainly throw light on the puzzling question of the origin and the archaeological provenance of the polished stone celts which have been found previously in Nepal, disconnected with any other archaeological material.

Another interesting tool type has been found isolatedly on the surface at several places (only two have been taken). These are grinding stones on flat cobbles of quartzite (Fig. 3 b), which show one or two flattened edges by grinding and a polished surface. They are rectangular and one of them shows a very shallow rill on the upper surface (similar to the rills of the African bead-rounding stones, yet not sodeep). The local Taru people, asked whetherthey still use such grinding-stones had never seen such stories.

The other localities show mainly artefacts of macrolithic nature, made of various kinds of quartzite (Fig. 4 a, b). They consist of flakes with small, often prepared platforms but more often with cortex platforms, and with pronounced step flaking at the edge of the platform on the dorsal face, so as to flatten the flake, it seems.

The most interesting and the most dominant artefact type is a cobble tool which had one unifacial, straight edge which is formed by steep primary, secondary and step flakes, taken off from a flat cortex plane of the cobble. This type of unifacial chopper or corescraper (Fig. 5 a) is found almost at every locality. It is made from well-chosen quartzite cobbles which have several natural flat surfaces. The edge is steeper than is usual with choppers, almost 90°, and the tool resembles more a corescraper (Fig. 5 b).

From the surface evidence this artefact type is associated with the abundant quartzite flakes which are found at all the localities. They certainly belong together: the dorsal face of the flakes show the same technique and workmanship as the corescrapers and have steep step flaking at the edge of the platform and often have cortex platforms (Fig. 4 a). They seem to have been taken off the edge of the corescrapers. The question therefore arises whether the chopper/corescrapers are in fact only cores or whether the flakes constitute resharpening flakes of the corescrapers. The quartzite flakes do not have any retouch and from their appearance seem to have not been used. Only further studies can solve these interesting questions.

At one site, however, at Gidhniya in the Tui Khola valley, it seems quite evident that the

chopper/corescraper is a definite tool type, and not a core. This locality is a well demarcated occupation site on top of a promontory above the valley. The surface is covered by fluviatile cobbles and many of them are worked. There are flakes and chopper/corescrapers, and cores and waste pieces, all of quartzite. Here, the unifacial, steep-edged chopper or corescraper (Fig. 5a) is the dominant artefact type and from the preliminary study of the site and the artefact assemblage it seems that this site can certainly be placed into the palaeolithic period. But to what time and to what people is again an open question. Interesting at this site are also a number of very small steep-edged chopper/corescrapers (Fig. 6 a) showing the same features of a steep edge against a flat cortex surface as the large tools, but with sizes of only 45-47 mm.

At Daingaon an interesting isolated tool was found which resembles more than the others a Soanian unifacial chopper (Fig. 6 b, c). It was found within a subrecent, reworked cobble gravel of the Khola and is covered with a lime crust. It has a sharp edge of 70° in comparison to the almost 90° angles of the corescrapers, but otherwise is quite similarly fashioned on a quartzite cobble with the edge formed from a flat cortex surface of the cobble,

Another very intriguing tool was found, also isolatedly, but not *in situ*, near Ranigora in a gully, which had cut its bed into alluvial silts. It is a handaxe-like tool, not fresh, but rounded and rolled. The proximal part is broken away and exciting distal part is well worked into a handaxe-like point. A very curious, unexpected tool !

Another interesting feature in this whole area is that a very curious, soft tuffacious material was used for artefacts, which in fact does not seem to be suitable at all for any work, It is a very soft, very finely banded tuffacious white rock, the origin of which could not yet be verified. If it is really a volcanic rock and derives from the Siwaliks, then this would be of extreme interest for the study of the Siwaliks.

Of this material a number of unifacial chopper/corescrapers were made as well as flakes. They are found at all sites with the small artefacts, that means at Kurepani and Lamahi and Arjun Khola, but also, it seems in connection with the large quartzite flakes. For what purpose did they use this soft material ? Especially what was the purpose of the unifacial choppers of this soft unsuitable material ?

It is quite apparent from the discovered sites, that prehistoric people who have fashioned a variety of different stone tools have occupied the Dang and Deokhuri valleys and have penetrated into these Himalayan valleys via the heavily forested Siwalik mountains.

It is quiet evident from all these findings that the newly found archaeological material of the Dang and Deokhuri valleys is unexpectedly varied in its artefact types and in the raw material used and seems to belong to several cultural units. Nothing about its origin and the Chronological position within the known cultural sequences elsewhere can be said at the moment. But this makes these findings the more interesting and pose an abundance of challenging questions which to solve will be the purpose of the further research.

Acknowledgements : I am very thankful to the Department of Archaeology of H. M. G. and specially to Mr. J. L. Sharma, the former acting Director General, for his encouragement and interest, and also to the Research Division of the university for permitting me to do this research, particularly to the Rector of the university, Dr. C. P. Gorkhali for his assurance and assistance,

Very thankful I am to my co-worker, Mr. V. Dangol, who accompanied me to the field and shared with patience the hard work and who was of particular help and assistance. Finally I must not forget to thank with great appreciation my three other loyal companions in the field, Mr. Man Bahadur Gurung, Mr. Man Bahadur Magar and Ram, who did not only do their own work, but were enthusiastically sharing the search in the field. To these four companions in the field goes my deepest felt thanks. Without their cheerful and never complaining help my work would not have been possible.

References :

N. R. Bannerjee, 1969 : Discovery of remains of prehistoric man in Nepal. Ancient Nepal, No, 6, 1969.

N. R. Bannerjee, J. L. Sharma, 1969 : Neolithic tools from Nepal and Sikkim. Ancient Nepal, No. 9: 53–58.

R. V. Joshi, 1964 : Prehistoric exploration in Kathmandu valley, Nepal. Ancient India, 22: 75–82.

A. Laming-Emperaire : Le peuplement ancien de Nepal.

J. Munthe et al. 1983 : New fossil discoveries from the Miocene of Nepal include a hominoid. Nature, 303 : 331-333.

J. L. Sharma, 1983 : Neolithic tools from Nepal. Ancient Nepal, 75, 1–12.

R. M. West et al. 1978 : Vertebrate fauna from Neogene Siwalik Group, Dang valley, Western Nepal. J. Pal. 52,5: 1015–1022.

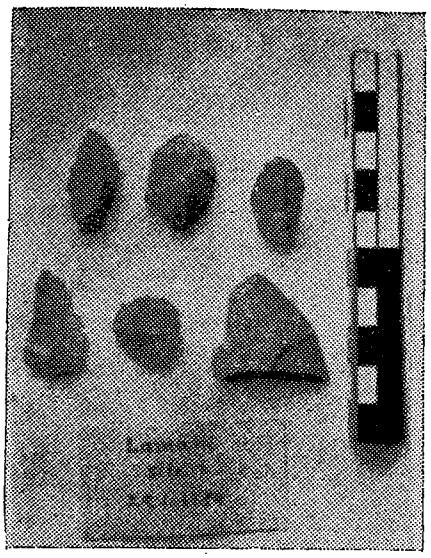

a) A lunate and some retouched flak from Lamahi.

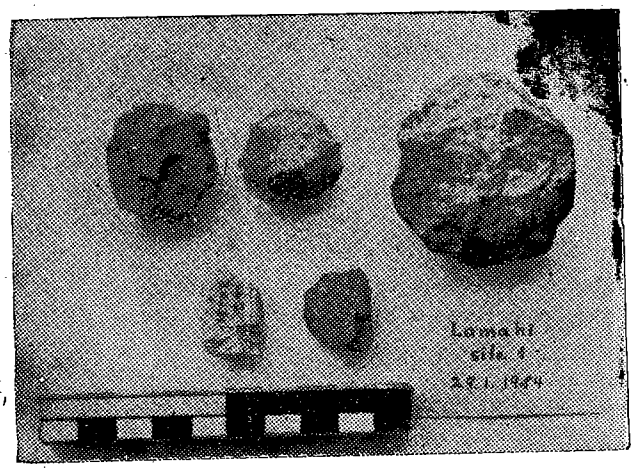

b) Discoidal core and two small , microlithic cores from Lamahi.

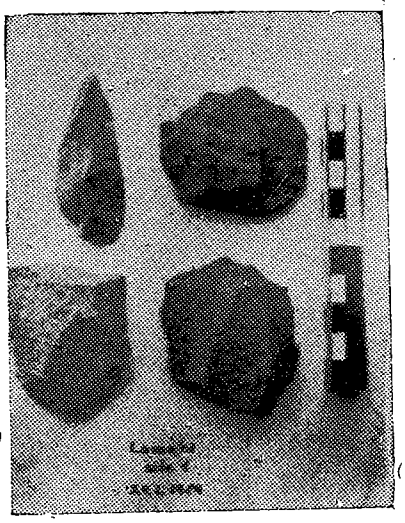

c) Point and flakes made of quartzite from Lamahi.

d) Large core of quartzite from Lamahi.

a) The two celts from Basantapur and Bhitabang.

b) The celt from Bhitabang.

c) The Basantapur celt, a few pots-herds and a quartzite flake.

a) A blade and two quartzite flakes from Basantapur.

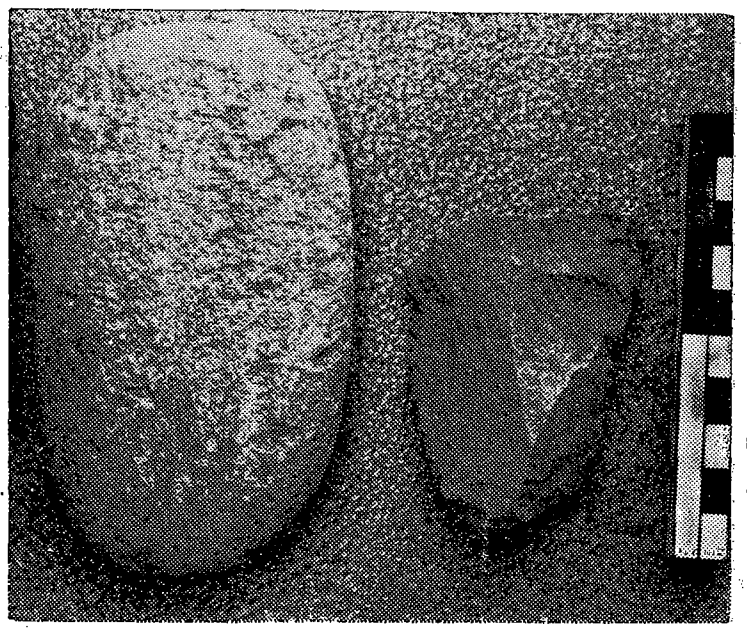

b) A grindingstone on a flat cobble with a quartzite flake.

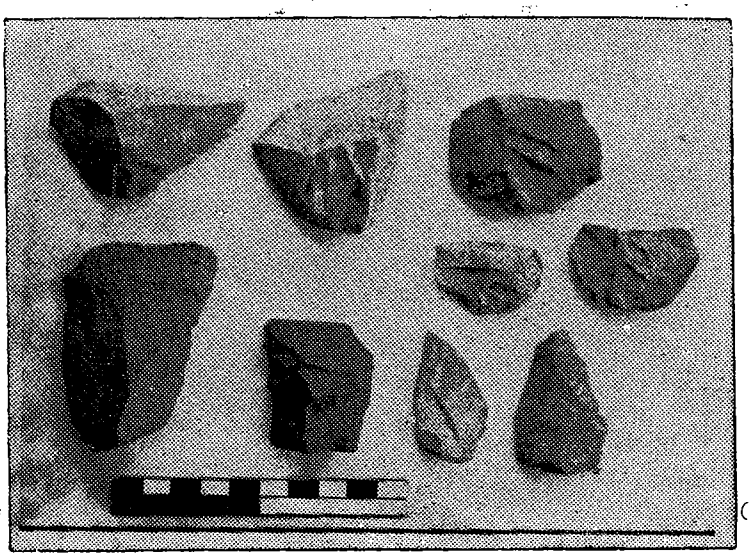

a) Quartzite flakes from various sites.

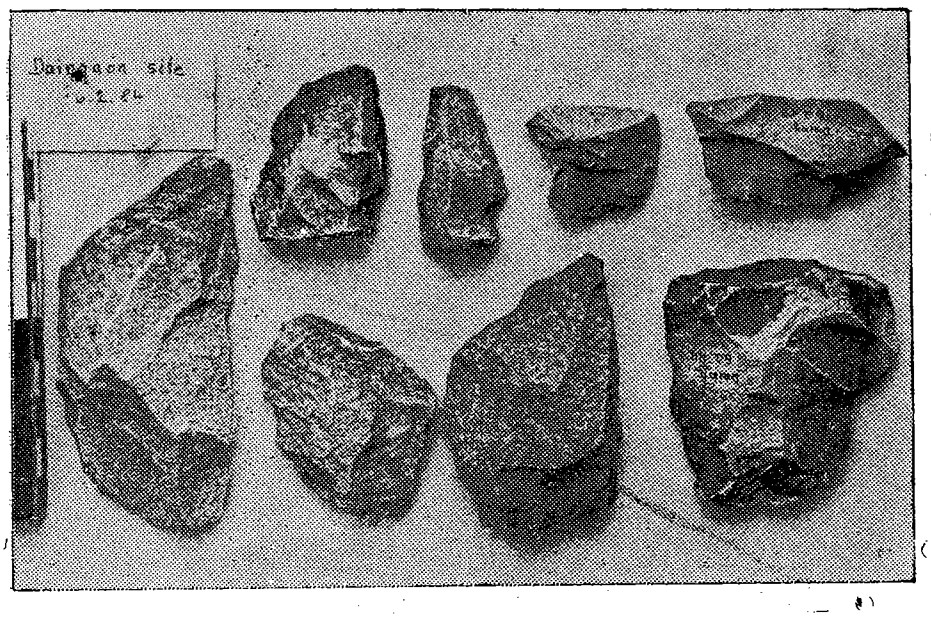

b) Flakes of quartzite from Dhaingaon.

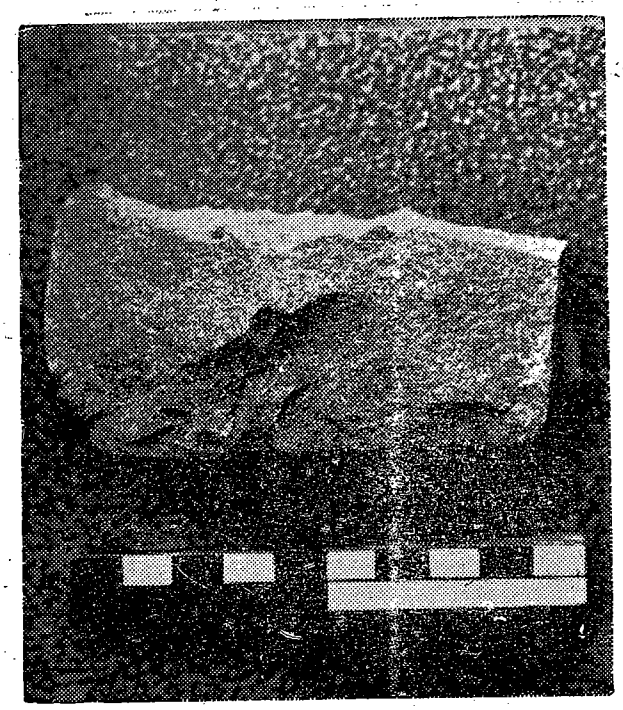

a) An elongate corescraper made on quartzite, from a cobble with a flat surface.

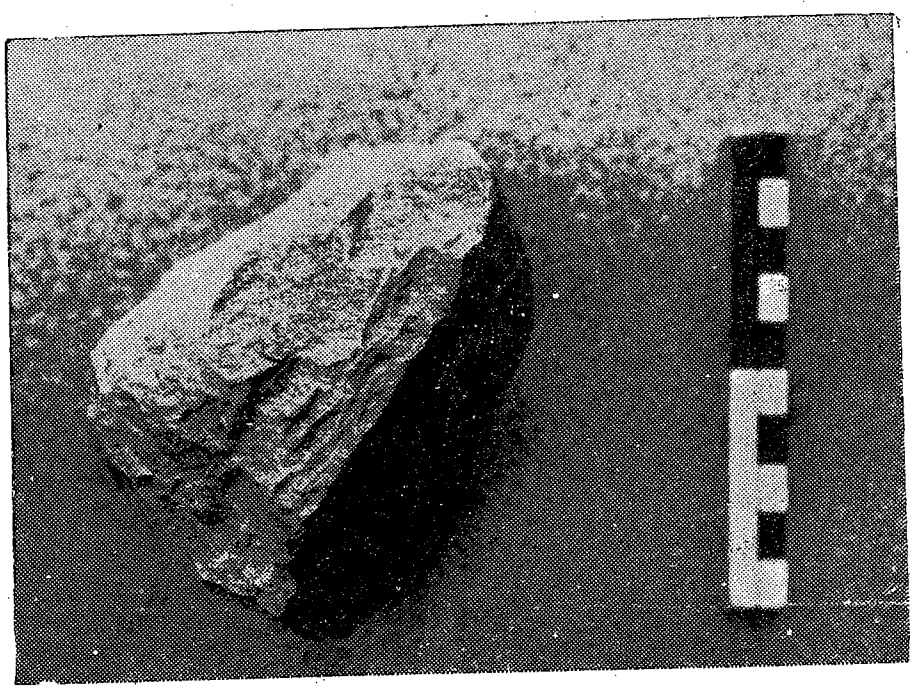

b) A round corescraper made on a round quartzite cobble, with steep stepflaking from a flat surface of the cobble, from Darna.

Fig. 6

a) A number of very small corescrapers from the Tui valley.

b) The unifacial chopper from Dhaingoan.

c) The unifacial chopper from Dhaingoan.

Report on the Monuments of Northern Nepal

(Continued)

- Corneille Jest

Monuments of Rasuwa District

Elements of History

The history of the Rasuwa Nuwakot Districts is linked with the valley of Kyirong in Tibet.

For the past centuries the records of temples and monasteries provide informaction out of which one can extrapolate the social and economical life of the human settlements which supported the religious communities.

For the last three hundred years (1700–1980 A. D.), period during which the existing monuments were built or restored, a number of data are available (biographies of lamas, documents concerning donations, historical treaties).

It is normal that populations have moved along a natural corridor along the Bhote Kosi and Tibetan influence has extended far downstreams.

A number of forts called *Dzong* in Tibetan and Tamang, have been built on cliffs dominating the valley. One can still see the ruins of such constructions near :

Tangjet	at Dzong Gang
Padzom	Dzong Gi Gompo
Rongka	Dzong
Goldjung	Chulmu Dzong
Chilime	Kato
Tonmen	Yale Dzong
	Pledor Dzong
	Panchymi Dzong
	Marla Dzong

Chorten and prayer walls which seem very old – below Gatlang, Chilime, Goljung and Tonmen – were built, according to the tradition about two hundred years ago.

A number of temples are related to a Tibetan lama who lived in the XVIIth century: Shabdrung Ngawang Namgyal (Zhabs-drung Ngagdbang Rnamrgyal) (1594–1651 A. D.). He lived in the Ralung monastery in southern Tibet, entered Bhutan in 1616, founded the independent theocracy of Bhutan (Drugyul), and impressed his religious and political seal on the country.

The links between the Valley of the Trisuli and the region of Tibet around Kyirong due to a geographical continuity is also expressed in various economical, religious and political connexions.

There is also a continuum of ecological

integration, the inhabitants from the South gazing their cattle at high altitude in summer trade and barter.

During the second half of the XIXth century a local chief and lama, Depa khamsum wangdu was a leading figure of the region.*

Temple of Haku (S. I. Haku)

The temple of Haku is located above the village, on a gentle slope, at an altitude of 2170 m.

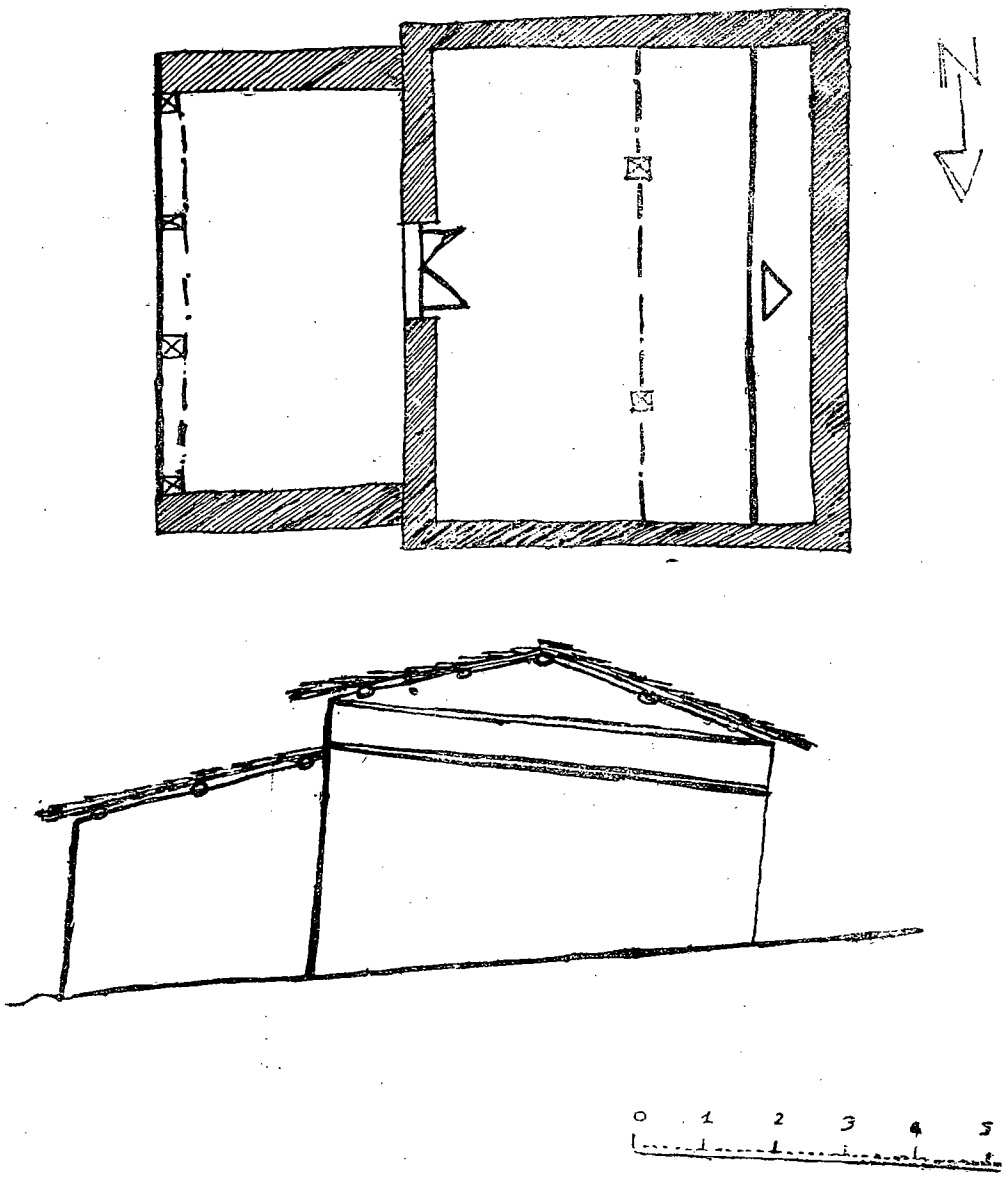

(Temple of Haku; Extern. dim : 9, 70 X 7,40 m; Chapel : 4,70 X 6,00 m)

---

* A. W. MacDonald.- A Nepalese copper-plate from the time of Prithvinarayan's father *Kailash*, 1, 1973, p. 6-8. Plate.

L. Boulnois.-Le Nepal et la Chine en 1732-1734, *Journal Asiatique*, Paris, 1972, pp. 131-154.

The temple stands in a courtyard, within the courtyard on the southern side there is a small building serving sas the communal kitchen during festivals, constructed in stone and roofed with shingles. On the eastern side stand two gigantic Juniperus (*Juniperus indica*) called locally *Chin Dhub* "the incense tree from China", the legend says that they have been planted by the lama founder.

A porch gives access to the assembly hall (4,70 x 6,00 m – H : 2,90 m).

The roof is a light structure covered with shingles (about a thousand).

Two pillars support the ceiling. floor is made of planks.

Who altar is a construction of stone, on which rests a wooden frame. In the center, a clay image of Opame.

Present Condition

The temple is in very bad condition. The murals are destroyed and the statues of the altar have been broken by thieves (1980).

The caretaker is Kringyal Lama. There are five lamas in Baku (sect : Cheshing Drugpa).

Religious festivals

Full moon of Munsir
Full moon of Baisakh

Elements of history

The temple was built 12 generations ago on the slope high above the village. It is a holy site as it is the only place where landslides did not occur.

A donation of land has been made in former times, it consists of two *Halo* of non-irrigated land.

The temple is also registered at the *Guthi Sansthan* as a *Raj Guthi*.

Temple of Gatlang (S.I. Gatlang)

History of the Settlement of Gatlang

Gatlang was a "hidden valley", completely covered with forests. The valley was "opened to Man" by Guru Rinpoche. High above the settlements on a flat land there is a sacred like which is compared to Tso Pema, the lake of Guru Rinpoche in the Indian Himalaya.

According to the local tradition one can trace four successive locations of the settlements of the village of Gatlang : ruined houses can be seen on the North facing slope and from East to West. The *chorten* and *Mani* walls are also very numerous.

The present village of Gatlang (called Yarsa) is situated at an altitude of 2400 m.

The temple of Gatlang is located at an altitude of 2700 m. high above the village. On the Eastern side of the temple at a little distance there is the sacred lake, residence of Tseding-mo, an aquatic divinity.

The temple is a single unit with a caretaker's unit on the western side. There is no front court as one can find in other locations, instead the entrance porch has been extended and covered by a roof. The lama stated that in Gatlang the weather is often bad and one has to have a good shelter for the worshipers.

The temple (ext. dim. : 16,40 m x 8,60 m.) is built of random stone bedded in a mud mortar (walls : 1,00 m) and the exterior is whitewashed.

The open porch on the northern side is formed by a plain lintel supported on posts and brackets. It was extended by 4,50 m. in 1969.

The building has no window.

The roof is of a very low pitch, with plain gable ends, and is covered with slates of big size (0,40 m X 0,60 m).

The interior consists of a porch (inside dim. : 9,00 x 7,00 m), open to the North, with a board floor. The walls are partly decorated with murals (the Guardians of the Four Quarters) above a wooden plinth (h. : 1,50 m)

Centrally placed in the wall is the entrance door to the chapel over a threshold (Chapel : 5,00 m X 6,35 m - H : 3,00 m).

Directly opposite the entrance is the altar, a stone construction. The images of Shabdrung Ngawang Namgyal, Sakyamuni, Guru Rinpoche and his two consorts are set within intricately painted frames.

On the left of the altar, racks conta in the 20 volumes of the *Yum* and *Domang*.

The walls are covered with wooden panels which are painted. Centrally placed in the room are two large pillars supporting the ceiling. The posts, brackets, and beams are carved and decorated.

The Floor is planked with loosely laid boards.

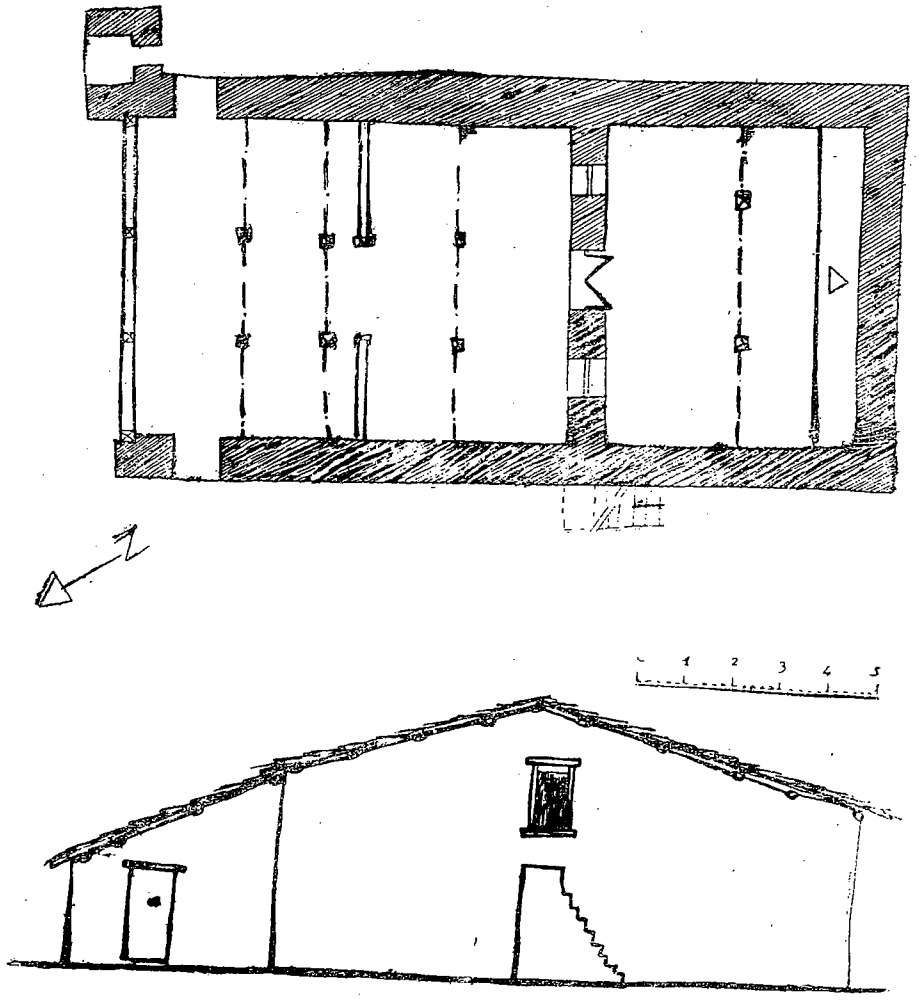

(*Temple of Gatlang; extern. dim. : 16, 40 x 8,60 m; Chapel ; 5,00 x 6,30*).

There are no tables or carpets and the community sits directly on the floor.

Present Condition

The building is in bad condition, the walls and roof need repair.

The temple has been built in its actual site by the carpenter, Karchen Tawa Tamang, from Gatlang around 1920.

The caretaker is Lama Pasang Chompel Titung, living in Gre.

The temple owns 10 *hal* of land.

Temple of Gre (S. I. Gre)

Gre is a Tamang village of 60 houses at an altitude of 2080 m. on the left bank of the Bhote Kosi (Trisuli).

In 1980 the villagers built a temple above the settlement under the guidance of Lama Pasang Chompel Titung of the Drugpa Kagyu order.

The plan is square (8 x 8 m), the porch oriented to the east. The chapel is not yet decorated.

Temple of Goljung (S. I. Gholjong)

The temple of Goljung is centrally placed in the village (ext. dim. 12,70 m x 8,15 m) at an altitude of 2080 m.

The porch (4,60 m x 6,40 m) opens to the North.

The chapel (6,10 m X 6,40 m - H : 3,00 m).

On the altar : images of Chenresi, Opame-

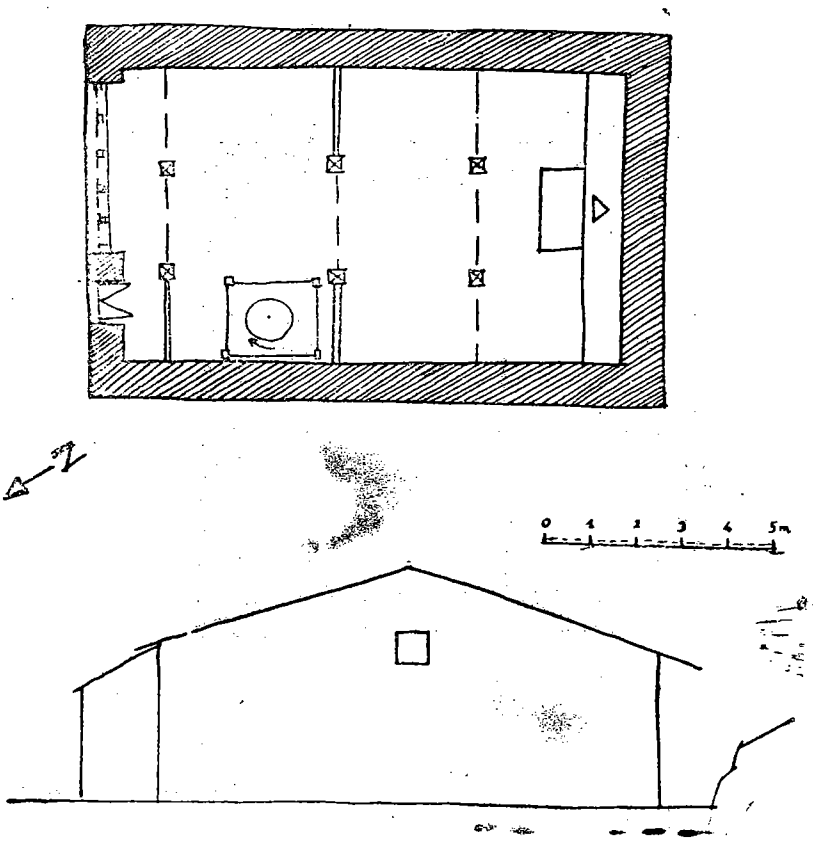

Rasuwa district. temple of Goldjung.
temple extern. dim.. I2,7O x 8, I5 m.
Chapel : 6,4O x 6,IO m.

and Guru Rinpoche. The murals have been badly damaged.

The floor is boarded with planks.

Present condition

The walls and roof are in a vary bad state.

Pal Gombo (Goldjung)

The temple Pal Gombo high above the settlement of Goldjung has been built by Lama Tsebda Dorje.

It contains images of Chenresi, Tsepame, Chomden, Guru Rinpoche and Dorje Chang.

Present condition

The building is in a very bad condition and one wall has collapsed.

Temple of Chilime (S. I. Chilime)

There are two temples in Chilime, the village temple and Nagsa Gombo is on a ridge dominating the valley.

The village temple is built on a gentle slope facing north (external dim. : 10,00 m x 7,50 m). The walls are constructed with stones bedded in mortar, the roof is covered with slates of big size.

The facade opens on to a porch consisting of wooden structure.

The assembly hall (6,30 m x 6,20 m – H : 2,40m) is preceded by an entrance porch. The ceiling is supported by two pillars and beams. The floor is made of planks.

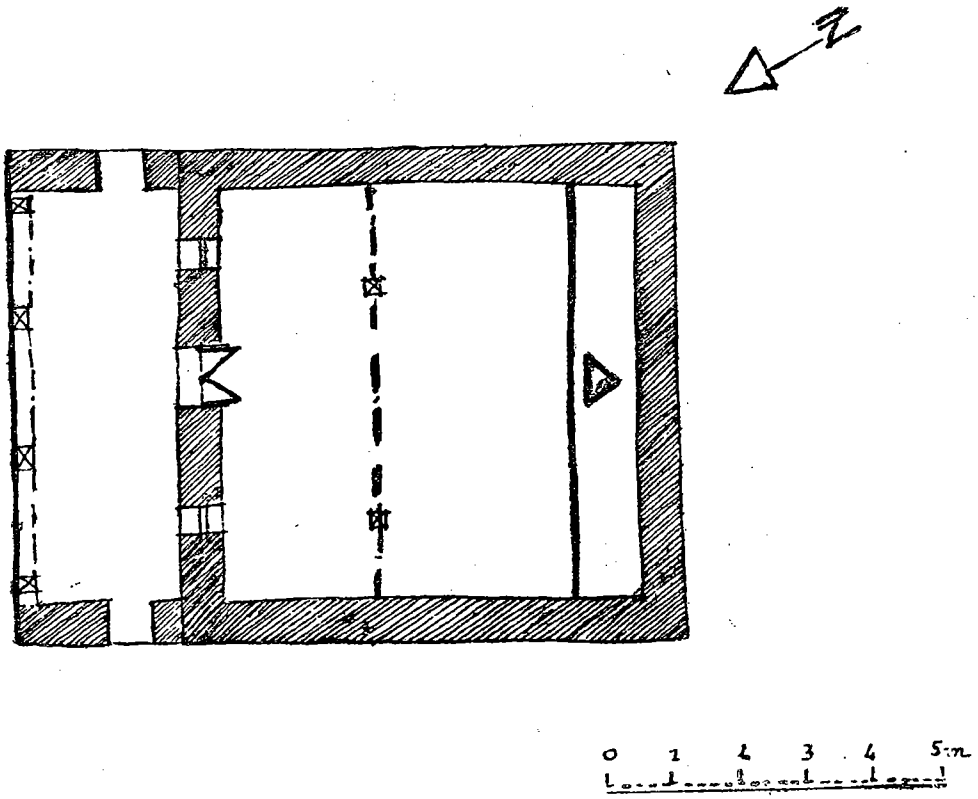

(Temple of Chilime; extern. dim : 10,00 x 7,50 m; Chapel : 6,30 x 6,20 m.)

Decoration : on the altar, from left to right, the images of Chenresi, Guru Rinpoche, Tsepame, Guru Chowang, Maha Guru.

In front of the temple a paved space where villagers gather for the festivals.

Present condition

The roof was repaired in 1979 and is in good condition.

Temple of Bremdang (S.I. Brindang)

The temple *Ye she Lhendrup Gombo* is built on a ridge above the group of houses of Bremdang at an altitude of 2920 m.

The plan is rectangular (10,50m x 8,30 m).

A porch gives access to the chapel (6,50 m x 6,30 m - H : 3,15m). Two posts support the ceiling.

In the entrance porch there is a big prayer wheel, *Mani dungyur*.

The images of Chenresi, Opame, Guru Rinpoche are set within painted frames. On the right of the table of offerings the statue of Lama Tsebda Dorje (Lama Founder of the community.)

The murals are almost destroyed.

The temple was partly destroyed by fire forty eight years ago.

Persent condition

The building is in fair condition.

Religious ceremonies

During the 11th tibetan month (Pus) : *Drumcho* with dances.

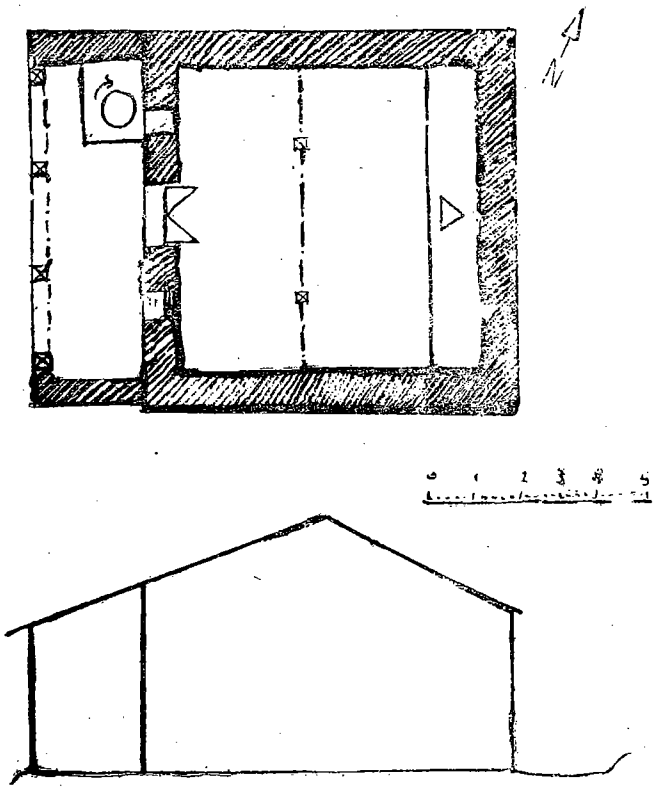

(Temple of Bremdang; extern. dim : 10,50x8,30 m; Chapel: 6,50 x 6,30 m.)

History of the foundation of Bremdang

The name of Bremdang, according to tradition, comes from two terms : *'bre* female yak (clas. tib. : *'bri*) and *thang*, a flat land.

The lama founder is Tsebda Dorje of the Lha-lung-pa gi Dorje clan, born in Gang Barchung, one day's journey from Kyirong. Tsebada Dorje had two brothers: Tomden Wangpo, who stayed in Gang Barchung near Kyirong, Ngawang Sakya Sangpo who went to Malemchi (Yolmo).

Tsebda Dorje settled first in the valley of the Chilime Khola above the actual village of Goljung ; he cleared the forest and built a temple called Pal Gompa "the temple in the clearing". One day looking toward north he saw a beautiful site, Bremdang, so he settled there, built an hermitage on a rock. The village of Bremdang had up to 40 houses.

The present Lama family is a direct descendent of Tsebda Dorje, Gyaltsab Dorje, Trutob Dorje, Drandul Dorje....

Four generations ago a member of the clan went to Bhutan and settled in Bayul Khamba-Chung.

Temple of Nagtali (S. I.Nagthali) Ghyang/Thungmen

The temple is located on a ridge running East-West and part of the Ganesh Himal Range, at an altitude of 3270 m. The flat land is occupied by fields, pastures and a series of depressions where rain water stays during the summer months. A few trees remain from what was once a dense forested area, nearby a small hermitage (*tsamkhang*).

The temple was built near the site of old constructions of the typical Tibetan structure with thick earthern walls.

The temple, free standing, is of fearly big size for the region (external dim. : 10,00 m : x 12,10 m). The walls are in rubble stone bedded in mortar. The roof is of a very low pitch covered with stone slates.

The open porch is formed by a lintel supported off brackets and posts. The building has no window.

The structure stands on a low platform on the eastern side.

The interior consists of a porch (7,60 m x 2,80 m) open to the East. The porch gives access to the assembly hall (7,80 m x 6,50 m -H : 3,00 m).

Directly opposite the entrance there is the altar. The altar is a stone construction (3,60 m long) centered on the western wall. On the altar stand three statues of importance: Guru Rinpoche, Opame, centrally placed and Shabdrung Ngawang Namgyal.

On the left of the altar, racks for religious books (the 16 volumes of the *Yum/Domang* are at present sheltered in the Lama's house in Tonmon). A pair of elephant tusks are placed on the sides of the altar. (They are an essential ornament to the altar in every Bhutanese chapel).

Centrally placed in the room : two large posts support the ceiling and roof above. Posts and brackets are carved and ornately painted.

Murals : there are traces of murals but the support has entirely disappeared, due to dampness.

The floor is planked with wide loosely laid boards.

Present condition

The building is in very bad condition. The western and southern walls are weak and not far from collapsing. As a conse-

quence the murals have been destroyed. Wood work is in very bad state.

Religious festivals

8th lunar month, full moon : Tsechu
3rd lunar month, full moon : Kanso

The temple of Nagtali belongs to the Drug-pa Ka-gyu sect, the history of the settlement is linked with Shabdrung Nga-wang Namgyal (the founder of the Bhutanese church). There are statues of this lama in Nagtali and the temple of Gatlang.

According to the local tradition a *tama-patra* has been given to Lama Drandul Dorje by the king Prithvi Narayan (end of the XVIIIth century) in the text, the locations of Bremdang and Nagtali are quoted and three donations of land designated : one at Tangbojet Tar along the Chilime Khola.

Lama Tar near Trisuli
Lobon near Tonmon.

A younger sister of Prithvi Narayan is said to have married Drandul Dorje. She died in Bremdang and was cremated there. At present four lamas (they are brothers) Dawa Senge, Nyima Galden, Chogang Ten-zing, Pasang Tinle are in charge of the shrines of Bremdang, Nagtali, Chilime ; they are members of the Nyingma-pa sect.

(To be continued)

NEPAL

(Continued)

Two Months in Nepal

January-March 1898
Note book to sojourn

-Sylvain Levi

Yesterday I paid a visit to Harigaon and thence to Deo Patan where I took the stamping of an inscription of Jaya Sthiti Malla near the temple of Vagicvari, in a hithi (one of those hollows in which water flows from pipes). At Pashupati I found two fairly distinguished speakers who related to me with an imperturbable seriousness in the centre of a crowd that had gathered amazed and as seriously as we would state our system of chronology the origin of the temple according to the Nepal mahatmya, the flight of Civa in the form of a gazelle, the vain searches of the gods in short how they found him in the Clesmantaka vana. The temple is situated on the bank of the Bagmati-squeezed in between two plateaus in a picturesque pass and bordered by ghats where the faithful never cease to swarm. The Bhotiyas (Tibetans) and their associates, the monkeys are met with in crowls. As I am not a Hindu or a Bhotiya or a monkey, I was obliged to view the temple at the usual spot, there rises a giant statue of Nandi entirely gilded as large as the Lion of Belfort. The principal temple of Nepalese style (roofs rising tier upon tier) is surrounded by temples and smaller chapels that cover a space of ground. In front on the left bank of the Bagmati, Jang Bahadur erected ghats crowned by a regular line of chapels without distinctive features, fairly similar to our monuments in the cemetery. A fairly thick wood, the remnants of the Clesmantaka vana surrounds the temples. The fraternal concords of gods is marked by a simple feature. All along the ghats on the right bank an inscription painted in large letters bears : Cri Krsna. In the main, in spite of the popularity of Pashupati the real divinity of India and Nepal, as far as I know is Durga the monstrous and sanguinary goddess.

(To be continued)

जनरल भक्तवीर कुँवर राणाले छोराहरूलाई वि. सं. १९१२ मा गरिदिएको अंशबण्डापत्र र तात्कालिक केही आर्थिक साथै अन्य ऐतिहासिक सवालहरू

— रमेश ढुङ्गेल

१. परिचय

यस लेखमा जङ्गबहादुरको समयको आर्थिक अवस्था र थोरै सामाजिक र राजनैतिक अवस्थालाई प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ । लेखको मूलस्रोत जङ्गबहादुरका सौतेने दाजु जनरल भक्तवीरले छोराहरूलाई गरिदिएको अंशबण्डामध्ये उनका महिला छोरा कर्णेल तोरणध्वज कुँवर राणाको भागमा परेको जनरल भक्तवीरको सम्पूर्ण सम्पत्तिको १६ खण्डको ५ खण्ड सम्पत्तिको विवरण भएको मूल अंशबण्डापत्रलाई मानिएको छ । ३०० हरफमा लेखिएको यो लामो कागजमा जंगबहादुर र उनका त्यस समयसम्म जीवित सबै भाइहरू साक्षीका रूपमा रहेका छन् । वि. सं. १९१२ साल वैशाख महीनामा भएको यस अंशबण्डापत्रमा सम्पूर्ण चल तथा अचल सम्पत्तिलाई त्यस समयको बजारभाउ अनुरुप नगदमा परिणत गरी मूल्य तोकिएको छ । यसैले त्यस समयको आर्थिक क्षेत्रमा यसले धेरै प्रकाश पार्न सक्ने हुनाले सोभन्दा केही अगाडि र पछिल्लो कालसम्मको बजारको स्थितिलाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गरी यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आर्थिक क्षेत्रमा यसले देशमा विद्यमान आर्थिक व्यवस्थाका बजारभाउ, विदेश व्यापार, पशुपालन, मूल्य स्थिति जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षमा प्रकाश पार्नुका साथै भर्खरै राजनीतिमा प्रमुख रूपमा उदाएका जङ्गबहादुरका आफन्तहरूको पारिवारिक सम्पत्ति कतिसम्म थियो भन्ने कौतूहलतालाई पनि केही हदसम्म निभाउँदछ । त्यस्तै सामाजिक क्षेत्रमा दासप्रथा, केही धार्मिक अवस्था, भेषभूषा-रहन सहनको बारेमा र राजनैतिक क्षेत्रमा जङ्गबहादुर र उनका भाइ-भतिजाहरूले पाएका पदहरूको साथै केही प्रशासनिक पद र उनीहरूको अवस्थाको बारेमा समेत थोरै जानकारी दिन्छ । यस्तै सामरिक महत्वका वस्तुहरू तिनको आवश्यकता र संग्रह र सुरक्षा गर्ने प्रवृत्ति-को विषयमा र अन्य विविध पक्षमा पनि केही प्रकाश पार्दछ ।

यसमा मूलस्रोतले देखाएका ऐतिहासिक तथ्य-हरूलाई समसामयिक वस्तुस्थितिको समेत अध्ययन गरी व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ । त्यस्तै यो पत्र एउटा परिवारको धन सम्पत्तिको विवरण पत्र भएको हुँदा उक्त परिवारको पारिवारिक परिचय पनि संक्षेपमा पेश गर्नु सान्दर्भिक हुने हुनाले जनरल भक्तवीरको थोरै पारिवारिक परिचय दिइएका छ । यसरी पारिवारिक परिचय प्रस्तुत गर्नको लागि यो मूल र प्रकाशित स्रोतबाट मात्र सम्भव

नभएकोले भक्तवीर कुँवर र उनका दाजुभाइ खलकका सम्पत्तिहरूसंग समेत भेट गरी प्राप्त हुन सकेसम्मको वास्तविक तथ्य सङ्कलन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।[1]

२. जनरल भक्तवीरको विषयमा केही कुरा :

जनरल भक्तवीर कुँवर श्री ३ प्राइम्मिनिष्टर यान् कम्याण्डर इन चिफ जङ्गबहादुर कुँवरका[2] अर्की आमापट्टिका दाजु भएको हुनाले जङ्गबहादुरका पूर्वज र राणा परिवारको उत्पत्तिको विषयमा यहाँ धेरै उल्लेख गरिरहनु आवश्यक देखिदैन । जङ्गबहादुरका पिता बालनरसिंह कुँवरका जेठी श्रीमती पट्टिबाट जन्मिएका[3] भक्तवीर, उमेरले जङ्गबहादुरका दाजु थिए तापनि चतुरता, हिम्मत र बुद्धिमा भने यी जङ्गबहादुरका दाजु अवश्य थिएनन् । भक्तवीर वास्तवमा जङ्गबहादुरका दाजु भएको हुनाले नै जनरल भएका हुन् भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न । उनी वास्तवमा निकै सोझो प्रवृत्तिका मानिस थिए । त्यसैले जङ्गबहादुरका त्यस्ता क्रियाकलापमा पनि दाजुको नाताले अरू भाइ सरह उनले चासो राखेको देखिदैन । जङ्गबहादुर प्राइम्मिनिष्टर भएपछि दाजुको नाताले मान मर्यादा त पाउने नै भए, प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि उनी प्रवेशसम्म त भएको उदाहरण पाइन्छन्, तर पनि उनले त्यसको फाइदा उठाउन पाएको जस्तो बुझिदैन । हुनत यदाकदा उनको अन्तर्गत मुलुकी खाना जस्ता महत्वपूर्ण विभागहरू जिम्मा दिइएको विषयका पत्रहरू अनुसन्धानको सिलसिलामा प्राप्त भएका छन् । जस्तो वि. सं. १९१४ मा सदर मुलुकी खानाबाट जारी गरिएको एक पत्रमा 'श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्री जनरल भक्तवीर कुँवर राणाजीकस्य पत्रम्' भन्ने उल्लेख परेको छ ।[4] ज्येष्ठ भाइ जङ्गबहादुरले हत्याएको पूर्ण शक्तिको उत्तराधिकारको रोलमा उनी थिएनन् । जङ्गबहादुरका अरू भाइहरू क्रमशः मिनिष्टर, कम्याण्डर इन चीफ र जनरल हुँदा उनी दाजु भएर पनि केवल जनरल मात्र रहेका थिए । त्यसैले आर्थिक आर्जन पनि रोलवालाहरूको तुलनामा कमै रहेको हुनुपर्दछ । यदाकदा जनरल भक्तवीरलाई जङ्गबहादुरबाट उल्टै शोषण गरिएको थियो भन्ने भनाइ पनि छ ।

पत्रमा भक्तवीरका २ वटा घरको विषयमा ठेगाना सहित उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यसैले यस प्रसङ्गलाई भक्तवीरको स्थायी ठेगाना कहाँ भन्ने तर्फ मोड्नु आवश्यक हुन्छ । हुनत पहिले उनका पूर्वज रामकृष्ण कुँवर हुँदै रणजित कुँवर र उनका छोरा समेतको स्थायी ठेगाना भँवरकोट भनी देखाइएको पाइन्छ ।[5] भँवरकोट पूर्व १ नं. मा (फूलवारी दाप्चासंगै) पर्ने बुझिएको छ । भक्तवीरका सन्ततिमध्येका श्री यज्ञविक्रम राणाका अनुसार भँवरकोटका मानिसहरू नोकर-चाकरको रूपमा केही वर्ष पहिलेसम्म उहाँहरूको घरमा काम गर्दै थिए । कास्की र लमजुङ जङ्गबहादुरका पूर्वजको थलो नभएको र वस्नेतहरूको वितां भएको कुरा पनि थाहा लागेको छ ।[5ख] काठमाडौंमा मिलिएपछि जङ्गबहादुरका पूर्वजहरूको बसोबास कहाँ हुन थालेको थियो भन्ने विषयमा स्पष्ट आधार पाइएको छैन । बालनरसिंहको घरकै विषयमा ऐतिहासिक स्रोत (हालसम्म प्राप्त) ले निर्दिष्ट गर्न सकेका छैनन् र इतिहासकारहरूले पनि उल्लेख गरेको देखिदैन । यही कौतूहल मेट्न २।४ स्थान डुल्दा काजी बालनरसिंह कुँवरको घर काठमाडौंमा कुरीया गाउँमा थियो भन्ने कुरा थाह लागेको छ ।[6] तर भाइ अंशबण्डामा बालनरसिंहका ८ भाइ छोराहरूमध्ये कसको भागमा त्यो घर पऱ्यो वा के भयो भन्ने विषयमा उल्लेख गर्न सकिने त्यति बलियो आधार पाउन सकिएको छैन । उनका छोराहरू अर्थात् जङ्गबहादुरका केही भाइहरू भने पछि लगनमा बसोबास गर्दथे भन्ने भनाइ छ ।[7] तर लगनको त्यो बसोबास उनीहरूको पैतृक सम्पत्तिबाट प्राप्त भएको नभएर बालनरसिंहको थापा परिवारसंगको वैवाहिक सम्बन्धले गर्दा आएको हुनुपर्दछ । किनकि भिमसेन थापा समेत थापा परिवारको बसोबास लगनमा थियो । यता यस पत्रले भने भक्तवीर कुँवरका २ वटा घरमध्ये एउटा ईखापोखरीमा भएको र अर्को मरुहिटीमा भएको देखाउँछ । माथि उल्लेख गरिएको विचारधारालाई स्वीकार गर्नुपर्ने अर्को आधार यसबाट मिलेको छ । किनकि बालनरसिंहकी कान्छी श्रीमती जङ्गबहादुरकी आमा नैनसिंह थापाकी छोरी थिइन् । त्यसैले जङ्गबहादुर तर्फका भाइहरू लगनमा बसोबास गरेका र भक्तवीर जेठीपट्टिका भएको हुनाले अर्को आमापट्टिबाट सम्भवतः दाइजो स्वरूप आएको घरको हिस्सेदार उनी बन्न नपाएको वा नबनेको हुनुपर्दछ । यस आधारबाट भक्तवीरका माथि उल्लेखित

दुवै घर उनी आफ्नै आर्जन वा जङ्गबहादुरले व्यवस्था गरिदिएको हुनुपर्दछ । उता कुरीया गाउँको पैतृक घरलाई भिमसेन थापाको पतनको समयमा आएको हुरीले उडाएको हुनुपर्दछ । किनकि वि. सं. १८९४ मा पाँडेहरूको उदय र भिमसेन थापाको पतन भएपछि अरू सरह थापाका नातेदार बालनरसिंह कुँवरको पनि सर्वस्व हरण गरी जागीर खोसिएको थियो र जङ्गबहादुरको पनि ।[9] यसै सिलसिलामा कुरीया गाउँको उक्त घरमा पनि सरकार लागेको हुनुपर्दछ । नत्रभने जङ्गबहादुर समेत कसैको पनि पछि कुरीया गाउँमा बसोबास भएको उदाहरण भेटिनु पर्ने हो ।

भक्तवीरका ईखापोखरी र मरुहिटी २ घरको बारेमा यस पत्रमा उल्लेख छ । तर भक्तवीरको बसोबास भने ईखापोखरीमा नै थियो भन्ने बुझिएको छ । यो घर (दरवार) ७ चोक भएको थियो ।[10] श्री क्षेत्रविक्रम राणाका अनुसार 'ईखापोखरीमा अझै भक्तवीरका सन्तानहरू रहेका छन् र जङ्गबहादुर राजनीति तर्फ सर्वेसर्वा भए तापनि जेष्ठतामा जेठा र जङ्गबहादुरका समेत दाजु भएको कारणबाट वर्ष-वर्ष बडादशैंमा पूजा आदिको नेतृत्व त्यही घरबाट हुने र त्यस घरलाई नै मुख्य घर भन्ने चलन उनका संततिहरूमा अहिलेसम्म पनि कायमै रहेको छ । त्यस्तै भक्तवीर कुँवरलाई अझै उनका संततिहरू र पुराना बूढापाका मानिसहरू नामले भन्दा 'बूढा जर्णेल' भन्ने उपनामले चिन्दछन् । यस आधारबाट भक्तवीरको मूल निवास ईखापोखरी हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

अब आजको सान्दर्भिक पत्रमा उल्लेखित अंशबण्डाको विषयमा यहाँ चर्चा गरिन्छ । बण्डापत्रमा जनरल भक्तवीरको सम्पूर्ण सम्पत्तिलाई १६ खण्ड लगाई ५/५ खण्डको ३ भाग गरेर १ खण्डको १ भाग छुट्याइएको छ । ५।५ खण्डको ३ खण्डका हिस्सेदारहरू उनका छोराहरू क्रमशः मकरध्वज, तोरणध्वज र विक्रमध्वज देखिन्छन् । यसले उनका ३ छोराहरू भएको पुष्टि मिल्दछ । तर त्यति सानो (१६ खण्डको १ खण्ड) हिस्सा भने अंशबण्डाकै सिलसिलामा के उद्देश्यको लागि छुट्याइएको हो- बुझ्न सकिएको छैन । यसरी यस कुरावाट भक्तवीरका ३ छोरा रहेछन्- जेठा मकरध्वज, माहिला तोरणध्वज र कान्छा विक्रमध्वज भन्ने कुरा पनि बुझिएको छ । विक्रमध्वजलाई कहीं कहीं वीर विक्रम राणा भनी लेखिएको पनि पाइन्छ । तर श्री यज्ञविक्रम राणाको संग्रहमा रहेको एक वंशावलीमा भने भक्तवीरका २ छोराको मात्र उल्लेख छ । त्यसमा पनि यस पत्रमा उल्लेखित नामहरू र वंशावलीमा उल्लेखित नाममा १ जनाको नाम फरक छ । वंशावलीमा मकरध्वज र उत्तरध्वज नामका २ छोरा भएको देखिन्छ ।[11] तर तुलना गर्दा वंशावलीभन्दा यो नै आधिकारिक पत्र भएकोले अवश्यै यसलाई मान्नुपर्ने हुन्छ ।

यस पत्रको आधारमा भक्तवीर कुँवरको सम्पत्ति त्यति उल्लेखनीय रूपमा धेरै त देखिदैन, जति त्यसताका त्यति शक्तिशाली जङ्गबहादुरका ज्यादै निकट व्यक्ति, त्यसमा पनि जनरल पद पाएका दाजुको सम्पत्तिको परिमाण सर्वसाधारणले सोचेको हुन्छ । तर यसो भन्दैमा उनको सम्पत्तिलाई त्यस समयको अनुपातमा कम पनि भन्नु हुँदैन । किनकि १२९ वर्ष पहिले गरिएको सम्पत्तिको मूल्याङ्कन अहिलेको बजार स्थितिको अनुरुप हुन सक्दैन जुन कुरा यसै पत्रमा उल्लेखित सामान र तिनको त्यस समयमा राखिएको मूल्यबाटै पनि स्पष्ट हुन आउँछ । जस्तो सुनलाई नै उदाहरणको लागि लिन सकिन्छ । पत्रमा उल्लेख भए अनुसार प्रतितोला २० रूपैयां मात्र दर कायम गरिएको छ । त्यसको तुलनामा आज लगभग ३००० प्रतितोला दर पुगिसकेको छ । यस आधारमा भाउ वृद्धि अहिले र १२९ वर्ष पहिलेमा १५० गुनाको दरले भैसकेको छ । त्यस आधारमा एक-एक गरेर सम्पत्तिको लेखाजोखा गर्दा त्यत्ति कम पनि मान्नु हुन्न । अचल सम्पत्तिमा २।२ वटा भवनहरू र अन्य कतिपय सामग्रीहरूको मूल्य नै नराख्दा पनि किमतिमाल मात्रको मूल्याङ्कन गरी नगदमा परिवर्तन गरिएको कूल रकम त्रिचालिस हजार नौसय वाइस रूपैया दुई आना तीन पैसा तीन दाम रहेको छ । यसमा तोरणध्वजको अंशमा छुट्याइएको मात्र सुन २६० तोला १ पैसा ५ दाम रहेको छ । यो बाहेक १९ थान असर्फी र सुकी अन्नी आदिलाई नगदी कलममा राखिएको छ । यसरी हिसाब गर्दा झण्डै

८०० तोला सुनमात्र भक्तवीरको संग्रहमा रहेको देखिन्छ । यसलाई आजको दृष्टिकोणबाट हेर्दा पुग नपुग रू. २४,०२,०००।- को सम्पत्ति हुन जान्छ । तर त्यस समयको आर्थिक दृष्टिकोण आजको रूपबाट राख्नु उचित हुन्न । त्यस जमानाको बजारको माग र पूर्तिको अवस्था आजको अवस्थासंग तुलना गर्न मिल्दैन । उदाहरणको लागि मखमलको एउटा चोलोलाई त्यसबेला २ तोला सुन बराबरको भाउ परेको छ । त्यस्तै एउटा अरबी घोडाको मूल्य रू. ५००।- देखिन्छ भने ठूला दाना सक्कली मोती १ को मूल्य रू. ११।- मात्र । बजार स्थिति र त्यसमा तात्कालिक समाजको प्रभाव र पहिलेदेखिको बजार दर र समसामयिक व्यापार-वाणिज्य-को विषयमा तल केही विस्तृत चर्चा गरिनेछ जसबाट यस विषयमा बढी स्पष्ट हुन सजिलो पर्छ ।

३. आर्थिक पक्ष

खासगरी यहाँ सान्दर्भिक पत्रको आधारमा त्यस समयका आर्थिक क्षेत्रमा देखिएका तथ्यताहरूलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिन्छ जसलाई आर्थिक उतार चढावको स्थिति प्रस्तुत गर्न केही अगाडि र पछाडिको स्थितिलाई पनि तुलनात्मक अध्ययन गरेर राखिएको छ । आर्थिक क्षेत्रका व्यापार-वाणिज्य, मूल्य, नापतौल र पशुपालन जस्ता कुरालाई यस अन्तर्गत चर्चा गरिन्छ । हुनत पत्रले दास व्यवस्थाको विषयमा पनि प्रकाश पार्दछ तापनि दासको मूल्य र उनीहरूको स्थितिबारे सामाजिक पक्ष अन्तर्गत चर्चा गर्नु वांछनीय हुने हुनाले सामाजिक अन्तर्गत यसलाई राखिएको छ ।

(क) विदेश व्यापार : अंग्रेज-नेपाल युद्धभन्दा अगाडि नेपालको व्यापार संतुलन आफ्नो पक्षमा भए तापनि यस युद्धपछि पहिलेको स्थितिमा आमूल परिवर्तन आयो । नेपालको व्यापार वाणिज्यको इतिहासलाई दृष्टि दिंदा यहाँ प्राचीनकालदेखिनै आत्मनिर्भरताको स्थिति भएको हुनाले आयातभन्दा निर्यात व्यापार नै बढी हुन्थ्यो ।[12] मध्यकालमा पनि यो क्रम जारी नै रहेको देखिन्छ ।[13] नेपालको एकीकरण पछि पनि शुरूमै श्री ५ बडामहाराजा-धिराज पृथ्वीनारायण शाहले विदेशी वस्तुको आयातमा बन्देज लगाउँदै आत्मनिर्भर बन्ने मार्ग निर्देशन गर्दै उपदेश बक्सेका थिए । उपदेशमा भनिएको छ :

"उप्रान्त।। देसका माहाजनलाई गोडप्रसाद देषी उभ आउन नदिनु. देसका माहाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आया भन्या दुनियां कंगाल गरि छाड्छन्.....देसका कपरा लगाउनालाई मल्लाई गरिदिनु. आफना देसका कपरा वस्त्र जान्यालाई नमना देषाई संघाउनु र वस्त्र लगाउनु र यस्ता भया नगत देस जांदैन ।[14]

यसपछि पनि यो क्रम केही समयसम्म जारी रह्यो तर वि. सं. १८७३ मा भएको सुगौली सन्धिपछि यो क्रम टुट्यो । क्रमिक रूपमा स्वदेशी घरेलु उद्योग-धन्दाहरू, खानीहरू बन्द हुँदै गए र अन्त्यमा हाम्रो विदेश व्यापारको स्थिति प्रतिकूल भएको देखिन्छ । हड्सनले पनि वि. स. १८७१-७२ मा भएको अंग्रेज-नेपाल युद्धपछि नेपालको विदेश व्यापारमा विकास भयो भन्ने राय पेश गरेका छन् । तर यो विदेश व्यापार क्रमशः एक पक्षीय हुँदै थियो । यस कुराको पुष्टि त्यस समयमा बाहिरबाट आयात गरिने सामग्रीबाट पनि मिल्दछ । यस्ता बाहिरबाट आयात गरिने सामग्रीहरू यस पत्रमा पनि धेरै उल्लिखित छन् ।[15] तर अंग्रेज-नेपाल युद्धभन्दा अगाडि बेलायतदेखिका सामग्रीहरू आएर यहाँको बजार र उद्योग-धन्दामा नराम्रो असर पर्न जाने हुनाले हरेक उपायले हिन्दुस्थानबाट नेपाल आई व्यापार गर्ने व्यापारीहरूलाई नेपाल प्रवेश गर्न र त्यहाँका सामग्रीहरू आयात गर्नमै पनि अप्ठेरो स्थिति सृजना गरि-एको देखिन्छ । जस्तो अंग्रेजी वस्तुहरूमा अनियमित रूपमा र बढी भंसार लगाउनु,हिन्दुस्थानी व्यापारीहरूलाई सुरक्षाको प्रबन्ध कमी हुनु, सीमावर्ती क्षेत्र अव्यवस्थित हुनु आदि मुख्य यसका कारण हुन् भन्ने राय अंग्रेजी स्रोतको आधार-मा हड्सनले प्रस्तुत गरेका छन् ।[16] वास्तवमा नेपाल सरकारको नीति पनि त्यही नै रहेको देखिन्छ । नेपालमा मात्र नभएर तिब्बत व्यापारमा पनि अंग्रेजहरूको हात माथि पर्ला र नेपालको निर्यात व्यापारमा ठूलो आँच आउला भन्ने विषयमा सतर्कता नेपाल सरकारले लिएको थियो । अंग्रेज-नेपाल युद्धपछि नै पनि स्वतन्त्र रूपले कम्पनी सरकारको व्यापार तिब्बतमा चल्न सकेको थिएन । हिन्दुस्थान र तिब्बतको सोझै सम्बन्ध हुने बाटो नखुलेको

हुँदा नेपाल भएर मात्र यो व्यापार चल्ने हुनाले नेपालकै हात माथि पर्दथ्यो । तर चन्द्र शमशेरको समयमा 'यङ्ग हस्व्याण्ड' मिसनको माध्यमबाट सोझै सिक्किमको बाटोबाट तिब्बतसंग अंग्रेजहरूको सम्पर्क भएपछि नेपाल-भोटको ज्यादै प्राचीन व्यापारिक परम्परामा नराम्रो असर पऱ्यो ।[17]

यस किसिमले पहिले नेपाल सरकारको अंग्रेज सरकारसंग आयात व्यापार विस्तार नगर्ने र निर्यात व्यापार आफ्नै तर्फबाट हुनुपर्दछ भन्ने स्पष्ट नीति थियो । वि. सं. १८६४ देखि नेपाल सरकारले मधेश र भित्री मधेशमा धेरै व्यापारिक बस्तीहरू बसायो । जसको मुख्य कारण तिब्बतीहरूसंग अंग्रेजहरूको सोझै व्यापार हुन नपाओस् भन्ने देखिन्छ ।[18] भोटे र फिरङ्गीहरू भेटेर दुई बीचमा व्यापार भयो भने हाम्रा रैयत र व्यापारीहरूको रोजगारी हराउँछ र त्यसको नतिजा राम्रो हुँदैन भन्ने विचार नेपाल सरकारको रहेको थियो ।[19] यस आधारमा हेर्दा व्यापारीहरूलाई अंग्रेजहरूसंग सोझै सम्पर्क राख्न नदिने नीति नेपाल सरकारको भएको स्पष्ट हुन्छ । नेपाल र तिब्बतको व्यापारको इतिहास धेरै लामो भएको कुरा स्पष्ट छ । यस व्यापारमा प्राचीनकालमै पनि त्यत्रा ठूला दुई साम्राज्य बीचको व्यापार मध्यस्थता नेपालले गरेको थियो । मध्यकालमै पनि तिब्बतबाट सुन, चाँदी आयात गर्ने र त्यहाँबाट आएको चाँदीलाई मुद्रा टकसारी गरी पुनः तिब्बत पठाउने परम्परा र नेपालको बजारको रूपमा तिब्बत रहेको कुरा स्पष्ट नै छ ।[20] शाहकालमा पनि एकीकरणपछि तुरुन्तै मुद्रा विषयको तिब्बतसंगको झमेला मिलाई परम्परागत व्यापार कायम राख्ने नीति पृथ्वी-नारायण शाहबाट पनि लिइबक्सेको थियो । पछि वि. सं. १८३२ मा नेपाल र तिब्बतका बीच सम्झौता पनि भएको थियो । जस अनुरुप नेपालमा मुद्रण भएका मुद्रा तिब्बत सरकारले स्वीकार गर्ने र तिब्बतबाट सुन र चाँदी नेपाली व्यापारीको माध्यमबाट मात्र निकास गर्ने कुरामा तिब्बतले मंजूर गरेको थियो ।[21] नेपाल तिब्बत व्यापारको विषयमा चर्चा गर्दै सम्पूर्ण चाँदी नेपालमा वाणिज्यको माध्यमबाट तिब्बतबाट आउँथ्यो भन्ने राय कर्कप्याट्रिकले पनि दएका छन् ।[22] तर सुन तिब्बतबाट मात्र आएतापनि चाँदी चाहिं भारतबाट नेपाल भित्रिन्थ्यो । यसै अर्थले आफ्नो विदेश व्यापारको अनुकूलतम् स्थितिलाई कायम राख्ने र अंग्रेजहरूको हात पस्न नदिन नेपाल ज्यादै सतर्क थियो । नेपालमा भएको प्रशस्त वनसम्पदाको स्रोतलाई हेरेर निकासी व्यापारलाई वृद्धि गर्न युद्धभन्दा पहिले हिन्दुस्थानतर्फ काठ निकासी गर्ने उद्देश्यले वि. सं. १८६८ मा दुवै सरकारका बीच सम्झौता भई सरकारी कार्यालय (डिपो) समेत स्थापना भएको थियो । जुन कुरा भाद्र सुदी ५, १८६८ मा भएको काठ निकासीसम्बन्धी विनियमबाट र भाद्र सुदी १०, १८६८ मा भएको काठ ढुवानी सम्बन्धको पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ ।[23]

यसरी पहिले त्यस किसिमको नीति रहेतापनि अंग्रेज-नेपाल युद्धपछि भएको सुगौली सन्धिपछि नेपाल र कम्पनी सरकारको बीचको व्यापारमा निकै वृद्धि भयो । नेपालको निर्यात व्यापार सुक्न थाल्यो र आयात बढ्न गयो । यस घटनाले नेपालमा विदेशी सामग्रीहरू भित्रिन शुरू भयो र क्रमशः विदेशी विलासका सामग्रीहरूको मागमा वृद्धि पनि । हड्सनले वि. सं. १८८७ १८८८ (१८३०-१८३१ ई. सं.) मा नेपालको भारतसंगको आयात र निर्यातको स्थितिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । जस अनुरुप त्यस वर्ष नेपालबाट भारतमा निर्यात रू. १०,००,००० बराबरको र आयात भने रू. १६,००,००० बराबरको भएको देखिन्छ । यस आधारमा नेपालको भारतसंगको व्यापार सन्तुलन १८८-८१ मै वार्षिक रू. ६ लाखको दरले प्रतिकूल भैसकेको थियो ।[24] यो क्रम पछि झन् बढ्दै गयो । वि. सं. १९०३ पछि अर्थात् जङ्गबहादुरको उदयपछि त झन् अंग्रेज सरकारको अनुकूल वातावरण नेपालमा सिर्जियो । त्यस्तै हड्सनको टिपोटमा वि.सं. १८८८ मा नै काठमाडौं उपत्यकामा ५२ स्वदेशी र ३४ जना भारतीय व्यापारीहरू विदेश व्यापारमा संलग्न भैसकेको बुझिन्छ ।[25] यस आधारमा एकातिर विदेशी सामग्रीको आयातमा वृद्धिको क्रम नेपालमा शुरू भएको देखिन्छ भने, अर्कोतिर भारतीय व्यापारीहरू पनि यहीं बसोबास गर्न थालेको बुझिन्छ । यसले क्रमशः नेपालमा बेरोजगारी बढ्नुको साथै आत्मनिर्भरता गिर्न पनि थाल्यो ।

नेपालमा यसरी भारतसंगको व्यापारमा वृद्धि हुनुको कारणमध्ये नेपालमा व्यापारिक शहरी बस्तिहरूको विस्तार हुनु पनि एक महत्वपूर्ण कारण बन्न गयो । पहिले तिब्बतका व्यापारीहरूले सोझै सम्पर्क राखन नदिन नेपाली व्यापारिक बस्तिको पश्चिमी तराई क्षेत्रमा विस्तार गरिएको थियो भने, युद्धपछि त्यसको विपरीत तिनै बजारहरू बन्न गए । अर्कोतर्फ सरकारको नीतिमा पनि पछि परिवर्तन भएर भंसारबाट आउने आम्दानी बढाउनेतर्फ ढल्किएको देखिन्छ । यसले गर्दा पहिले भइरहेका बजारहरूको पनि आयात व्यापारको दृष्टिबाट महत्व बढ्न थाल्यो । उदाहरणको लागि त्यस समयतिर नेपालको पश्चिम तराई क्षेत्रमा ५ वटा महत्वपूर्ण बजार बस्ती विकसित भएका थिए । जुन ५ बजार केन्द्रहरूबाट भसार असूल गर्न ठेक्का दिइने व्यवस्था अनुरूप वि. सं. १८९५ मा रू. ११,००१ ठेक्का रकम तोकिएको थियो ।[26] यस कुराबाट नेपाल सरकार त्यस समयमा बढी भंसार रकम उठाउन आयात-निर्यात व्यापारमा खास कुनै बन्देज नलगाउने अवस्थामा पुगेको बुझिन्छ ।

यसरी नेपाल–भारतका बीच व्यापार विस्तारको क्रम अगाडि बढ्न शुरू गरेतापनि नेपालबाट भारतका उपभोक्ताहरूको लागि निकासीयोग्य वस्तुको ज्यादै कमी भएको हुनाले र अंग्रेजहरूको नीति पनि उनीहरूको बजार विस्तार गर्ने मात्र भएबाट नेपालको विदेश व्यापार अनुकूलतम् भएन । नेपालबाट निकासी हुने वस्तुहरूमा घोडा शिकारी बाज, चमर, कस्तुरी, आदि मात्र थिए । जुन वस्तुहरू नेपालका हिमाली क्षेत्रबाट जाने र तराईका बजारहरूबाट सट्टा-पट्टा गरेर भारतीय व्यापारीहरूले लैजाने गर्दथे ।[27] यसै हुनाले नेपालले भारतबाट बढी आयात गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जिएको थियो जसको व्यवस्थाको लागि नेपाल सरकारका एजेन्टहरू पटना र बनारस जस्ता ठाउँहरूमा नेपालको माग अनुरूप सामग्री पठाउन राखिएका थिए । यस किसिमले नेपालको आयात व्यापार बढ्दो स्थितिमा जाँदै थियो । भारतबाट त मरमसला जस्ता दैनिक उपभोगका सामग्रीहरूदेखि लिएर साधारण लत्ताकपडा र समुद्रपारदेखिका विलासिताका वस्तुहरू सबै आयात हुने गर्दथे । राजा महाराजाका दरबारमा यस्ता समुद्रपारका वस्तुको माग बढी थियो । त्यसैको केही नमूना यस लेखको सान्दर्भिक पत्रले पनि दिन्छ । यो त झनै वि. सं. १९१२ को कुरा हो नेपालको आत्मनिर्भरता क्रमशः घट्दै गएको बेला ।

प्रस्तुत पत्रमा विदेशबाट आयात गरिने सामग्रीहरूमा बढी लत्ताकपडा त्यसपछि सामरिक हतियारहरू, बहुमूल्य धातु र जडाउहरू र अन्य केही विविध वस्तुहरू पर्दछन् । पत्रमा उल्लेख भएका यस्ता सामग्रीहरूलाई यहाँ २ भागमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिन्छ ।

कपडाहरू : जनसाधारणले पनि प्रयोग गर्ने खालका र धेरै मूल्य पर्ने दरबारियाहरूले मात्र प्रयोग गर्ने गरेर २ किसिमका कपडाहरू यसमा देखिन्छन् । जसमध्ये कति त तैयारी लुगाको पनि उल्लेख यसमा परेको छ । साल, मखमल, किमखाब, लाहुरी साटन, मुलिसकिन, कुचिन, पुस्की, देशी फरासिस, किमरख आदि धेरै मूल्य पर्ने, ढाका, पिताम्बर, नैनसुत, दरेस, नैनकिलाट, अन्य कोरा कपडाहरू गजन, जिन आदि मध्यमकोटिका र छिट खाँडि आदि जस्ता निम्नकोटिका कपडाहरूको उल्लेख यस पत्रमा परेको छ । जसमध्ये छिट चाहिं स्वदेशमै उत्पादन हुने र विदेशी समेत २ थरीका प्रयोग हुने परम्परा त्यसताका थियो । मखमलको बनाति, मखमलको कुर्थी, मखमलको गलेबंदी, गुछलिबाल बनाति, अंग्रेजी कुर्थी, जामेवाल च्यादर, बनाति वर्षादी, मोजा पंजा आदि पोशाकहरू संभवतः तैयारी नै पैठारी हुने र अरू भने कपडा ल्याएर तैयार गर्ने प्रचलन रहेको हुनुपर्दछ ।

अन्य वस्तुहरू : लत्ताकपडा बाहेक हलविऐना, हुमाउको कल्की, चिनिया पंखा, बन्दूक साधारण र बेलायती, बेलायती रैफल, ढाल, काँच, सक्कलि मोती, विभिन्न वजनका ढकहरू, सुन–चाँदी, हात्तिका गहना, कच्चापन्ना, अरबी घोडा, तामा, पित्तल, इस्पात आदि धातु साथै टिनका सन्दुस, मेंच आदि सामग्रीको उल्लेख यस पत्रमा परेको छ ।

माथि उल्लेखित सामग्रीहरू नेपालमा खासगरी हिन्दुस्थान, बेलायत र अन्य यूरोपीय मुलुकबाट र केही

नगण्य रूपमा अन्य देशहरूबाट आयात हुन्थ्यो भन्ने कुरामा द्विविधा हुन सक्दैन । नेवारीमा मल्लकालदेखि नै व्यापार-को उद्देश्यले काश्मिरी मुसलमानहरूको बसोबास भएर आएको र तात्कालिक राजा महाराजाहरूमा मुगल सभ्यता-को प्रभाव पनि रहेको थियो ।[28] पछि युरोपीय माल-सामानहरू नेपालको व्यापारमा समावेश गर्ने व्यापारी यिनै मुसलमानहरू भए भन्ने राय पनि पाइन्छ ।[29] वि. सं. १९४६ ताका पनि नेवारहरूका साथै यिनै मुसलमान व्यापारीहरू युरोपीय वस्तुको व्यापार गर्दथे भन्ने राय त्यसै समयमा नेपाल आएका अंग्रेजी दूतावासका चिकित्सक गिमलेटले उल्लेख गरेका छन् ।[30] दरबारमा खासगरी भिमसेन थापाको समयदेखि र पछि राणाकालमा आएर अझ बढी विलासिताका सामग्रीहरू विदेशबाट आयात गर्ने परम्परा चलेको देखिन्छ । त्यसबेला दरबार-मा विदेशी लुगा-कपडाको निकै कदर हुने र विदेशबाट त्यस्ता सामग्रीहरू आयात गर्न सालसालैको लागि तनुखाकै व्यवस्था भएको उदाहरण समेत पाइन्छ । वि सं. १८९१ सालमा श्री ५ राजेन्द्रबाट छोटा जर्नेल रणवीरसिंह थापा-लाई लाहुरबाट पश्मिना वपडा झिकाउने लालमोहर भएको थियो । उदाहरणको लागि उक्त पत्र यसमा प्रस्तुत गरिएको छ :

" ..... पाल्पा सर्वरकमका साल-वसालका आमदानी मध्ये हाम्रा पोसाक लायकका बढिया साल पस्मीना षरिद गर्नाकन पटना रूपैया १०.०००१ साल-वसाल तन्तुषाह गरिबक्स्यौं साल ९१ देखि साल-वसाल किफायत सित षरीद गर्न जान्या वेस सिपालु धित् धरान भयाको तैले पत्यायाका मानिस हस्ते लाहुरमा रूपैया पठाई साल पस्मिना षरीद गराई साल वसाल हाम्रा हजुरमा चढाइ पठाउन्या गर १८९१ साल श्रावण १० ५ शुभम् ।"

यसरी साधारण रूपमा केही पहिलेदेखि र खासगरी भिमसेन थापाको प्रधानमन्त्रीत्वकालदेखि शुरू भएको नेपालको आयातमूलक एकपक्षीय विदेश व्यापार क्रमिक रूपमा पछि पछि बढ्दै गएको कुरा माथि उल्लिखित तथ्यहरूबाट नै प्रष्ट भएको छ । राणाकालमा पनि पछि-पछि झनै यसको मात्रामा अरू बढी वृद्धि भएको देखिन्छ । यस कुराको प्रमाण वि. सं. १९०० तिर श्री ५ राजेन्द्रबाट थापा परिवारलाई बक्स भएको लाल-मोहरबाट पनि अवगत हुन्छ । यस पत्रमा विदेशी अनुकरण गर्नु र सामान झिकाउनु दरबारमा ठूलो इज्जत र असल कुरा हुन्थ्यो । यस पत्रमा भिमसेन थापाले विदेशी अनुकरण र विदेशी वस्तुहरू यहाँ लागु गराएको र झिकाएकोमा श्री ५ राजेन्द्रबाट उनको कामको कदर गर्दै लेखेका छन् " श्री जनरल कम्याण्डर ईन चीफ भिमसेन थापाका बुद्धि मंत्रणाले देस देसदेखि पातसाही × बाजा झिकाई नाना तरहका राग सधाया कंपू ८० हजार बमाया कोत छाउनी सिल षाना बनाई भारी षजाना. असवाप रषाया. देसवाट अरबी बेलायति. घोडा र वगी झिकाई हाम्रो सैल सवारि. भारि चालासित चलाया ..." त्यस्तै त्यसै पत्रमा माथवरसिं थापाले वि.सं. १९०० वैशाख महीनामा विदेशी वस्तुहरू राजालाई र युवराजलाई सौगात लिआउँदा खुशी भएर थापा उपर लागेको कलंकमाथि विचार हुने कुरा त्यहाँ उल्लेख भएको छ - " जनरल मातवर सिंह थापाले त्यो केवल विण वमोजिम मानि हाम्रो निमिष र दुष्ट अपराधीले लायाका कुल अपवादको उद्धार गर्न समझी लाष रूपैयाँको देस-देसको चीज सौगात ली १९०० सालका वैसाषमा. हाम्रा हजुरमा दाषिल भयो जो त्यायाको दौलथ चिजविज हाम्रा नजराना चढायो... ।"[32]

वि. सं १९४८/४९ तिर यहाँ अंग्रेजी छाता, जुत्ता, पश्मिना, मखमल सलाई, ऐना, मलमल र सिउने सियो धागो समेत आयात हुनथालेको उदाहरण पाइन्छ ।[33] यी सामग्रीहरू प्रायः सबै विक्रमको उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्धसम्ममा नै नेपालमा आयात हुन थालिसकेको पुष्टि यस पत्रले गर्दछ । पत्रमा अंग्रेजी पश्मिना, मखमल, ऐना, मलमल आदि सबैको उल्लेख छ ।[34] यी बाहेक दरबारमा प्रयोग गरिने मरमसलाहरू पनि हिन्दुस्थानबाट आयात हुन्थे । जसमध्ये किसमिस, सुनक्कादाख, छोहरा, ल्वाङ, सुपारी (मानचंगी), नखिलगरी, पान(खाली) आदि ।[35]

× वादशाही

साथै विदेशी वाद्यवादनका सामग्री र महंगा वाद्यवादक, नर्तकहरू समेत जङ्गबहादुरकै समयदेखि दरबारको लागि झिकाइन्थे । बेलायतबाट खरीद भै आएको पेनेवाल बाजा-लाई पटनादेखि हेटौंडासम्म ल्याउन ढुवानी खर्च छुटचाइएको कुरा यसको बलियो प्रमाण हो ।[6] जुन वि. सं. २०१२ कै कुरा हो । माथि उल्लेख गरिएका सामानमध्ये सुपारीको आयात किनबेच भने नेपालमा मध्यकालदेखि नै हुन्थ्यो ।[37]

नेपालमा विदेशी सामानको आयात बढ्नुमा खासगरी राणाकालको युरोपीय देखासिकी पनि प्रमुख हो । जुन परपरालाई 'महर्ग निवारण' मा (त्यसैबेला लेखिएको) उल्लेख भएका तलका वाक्यले प्रष्ट पार्दछ ।

" —पर्पोसाक लगाउनालाई पनी अगाडी गोर्षाबाट पाल्पाली अधरको कानेटोपी विक्री हुन आउँदा नेपाली प्रधान्काजी सर्दारहरू स्मेत् वहुत्-वहुत् षायस गरि कीनी चाहनासंग लगायेथे भने कुरा सुनीन्थ्यो. ईन्दीन् नेपाल वासी अदना गरीवले पनि अंग्रेजी छाता जुत्ता पस्मीना या मखमलको टोपि कोट कमीच गलेवन्ध लगाई कसीईकन हिन्छन् ।"[38]

यस किसिमले माथि उल्लिखित सामग्रीहरू बढ्दो मात्रामा नेपाल आयात हुन थालेतापनि यी सामग्रीहरूको खासगरी खपत दरबार र ठूलाघरका घरमा मात्र हुन्थ्यो भन्नुमा त्यति अत्युक्ति होआइन । तथापि विदेशमा ठूलो पैमाना (Large scale) मा तथा मेशिनले तैयार गरेका साधारण कपडाहरूले भने यहाँको गाउँघरमा पनि केही बजार लिएको हुनुपर्दछ । यस सान्दर्भिक पत्रको समयभन्दा केही वर्षपछि अर्थात् वि. सं. १९४९ मा लेखिएको 'महर्ग निवारण' मा लेखकले यस कुराको राम्रो संकेत दिएका छन् । जसमा " पहाडमा बनेको २० हातको १ थान पाडी लीए २ रूपैया देषी ५ मोहर्तक् लीन्छ २ रूपैआले कहाँ बनेको २।। हात गज ४० हात लम्बाई भयाको १ थान मल्लल् पाइन्छ ।" भन्ने वाक्य उल्लिखित छन् ।[39] यस कुराले विदेशी सामानमा गुण राम्रो मूल्य कम हुने भएबाट स्वदेशी सामानको बजार विदेशी सामानले लिन थालेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि, वास्तवमा यो अवस्था नेपालमा नेपाल अंग्रेज युद्धभन्दा पछिदेखि लगत्तै शुरू भैसकेको थियो । वि. सं. १८४० मा नेपाल आएका अंग्रेज चिकित्सक गिमलेटले पनि यो संकेत देखाएका छन् । उनी भन्छन् ।

".....Cotton cloth is also made for use in the country, very stout and durable, but the cheaper, more flimsy Indian & European cotton clothes are rapidly taking the place of the native made article."[40]

देशको प्रयोगको लागि धेरै खप्ने सूति कपडाहरू पनि उत्पादन हुन्छन् । तर सस्तो र बढी झिल्के भारतीय र युरोपीय कपडाहरूले चाँडो चाँडो स्वदेशी उत्पादनको स्थान लिदैछन् ।

यस किसिमले उल्लेख गरिएतापनि धेरै दुर्गम क्षेत्रहरूमा भने यस्ता विदेशी सामग्रीहरूको खपत कमै भएको हुनुपर्दछ । यातायातको कठिनाई यसको मुख्य कारण हुनुको साथै स्थानीय छिट आदि कपडाहरू पहाडमै उत्पादन हुने परम्परा निकै पछिसम्म पनि थियो र मोटोखाँडी अझै पनि विभिन्न पहाडी भेगमा उत्पादन हुँदैछ । केम्प वेलले पनि चंग, खाँडी, विविध छिट, कस्सा, भांग्रा, पतासी, पुनिका आदि कपडा नेपालमै बन्दथे भनेर लेखेका छन् ।[41] यो १८९५-९६ वि. सं. तिरको कुरा हो । यस सन्दर्भमा नेपालमा अझै लुगा बुन्ने कला तल्लो श्रेणीमा छ, खस्रा र सौन्दर्यविहिन कपडामात्र बन्दछन् भन्ने राय त्यसबेला उनको रहेको बुझिन्छ । यसरी नेपालमै कपडाहरू बुन्ने परम्परा भए तापनि शहरी क्षेत्रमा र ठूलठूला व्यापारिक केन्द्रको रूपमा रहेका पहाडी क्षेत्रहरूमा नै पनि विदेशी तथा एक अर्को ठाउँमा उत्पादन हुने स्वदेशी वस्तुहरू पुग्न थालेको उदाहरण पाइन्छ । जुन कुरा वि. सं. १८७३ मा भएको १ लालमोहरले प्रष्टयाउँछ । जसमा भंसार महसूलको सिलसिलामा दोलखा क्षेत्रका अमालिदार, द्वारे आदिलाई महसूल उठाउन निम्न बमोजिम सामग्रीमा निम्न बमोजिम महसूल तोकिएको छ ।[42]

जमाहिर कपडा, पसमिना, देवांग कोचीन सिग-
रीफ, पारोवाज, जुरी, हाति घोडामा सयकडा—१॥
खेपुत्रा भारी, गाँगा जोर १, चिया धुवार भेवा,
खागी धागो, चागो पागा राटि हर्ताल सोदाग
मैनसिर, मैनमा भारी १ को ———— ।=
फलाम, सूर्ति, तमाकु, झारबुटि, कागजको भारी
१ मा — — — — ।
विया, कपास, नून भारी १ को — — — — — ऽ ।।
ताम्वा भारी १ मा — — — — — — — — ।।।
चौर चरस भारी १ मा— — — — — — — १।
कस्तुरी १ मा — — ।।=
भेडा चाङ्ग्रा ५० वटामा— — १ गोटा

यसरी विदेशी सामग्रीको आयातमा बृद्धि हुने कारणहरूमध्ये अर्को एक महत्वपूर्ण कारण नेपालमा त्यस समयमा आएको यूरोपीय शैलीमा दरबार, भवनहरू बना-उने र सिगार्ने सजाउने बाढी पनि हो। जुन क्रम जङ्गबहा-दुरको वेलायत यात्रापछि बढी मात्रामा अगाडि बढ्यो। [43]

मूल्य स्थिति:

नेपालमा आधुनिककालको शुरू अवस्थातिरसम्म पहिलेका (मल्लकालका) र पछिका विभिन्न धातुस्तर र परिमाण भएका मुद्राहरू प्रचलनमा भएबाट मूल्यस्थिति निश्चित थिएन। यस पत्रमा चाँदीको सुकी १ को २ आना बराबर मूल्य निर्धारण भएको पाइन्छ। [44] यस कुराले केही भ्रम परे तापनि वास्तवमा यो २ आनाको सुकी आधा सुकी अर्थात् १२½ पैसाको हुनुपर्दछ। त्यस समयदेखि केही पछिसम्म पनि यस्ता सुकी प्रचलनमा थिए। पत्रमा विभिन्न वस्तुको नम्बरमा मूल्याङ्कन गर्दा क्रमश: रूपैयाँ, सुका, आना, पैसा र दाम इकाईको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसका अलावा त्यस समयमा कुनै कुनै पत्रमा रूपैयाँ, सुका, गंडा, पैसा र दामको प्रयोग भएको पनि पाइन्छ। गोपाल-दत्त पाँडेले लेखेको व्यक्त चन्द्रिकामा ४ दामको १ पैसा, ४ पैसाको १ गंडा, ४ गंडाको १ सुका र ४ सुकाको १ रूपियाँ भनी उल्लेख भएको छ। [45] यस आधारमा १६ आनाको १ रूपैयाँ नै बुझिन्छ। त्यस्तै गरेर यस पत्रमा उल्लेख भएको आधारमा सुकीको आधा भागमा २ आना हुँदा १ सुकाको ४ आना अर्थात् आनाको ४ पैसाले १६ पैसा हुन्छ। यसैगरी २ सुका अर्थात् १ मोहरमा ३२ पैसा र १ रूपियाँमा ६४ पैसा हुन्छ। ह्यामिल्टनले १ मोहरमा ३४ पैसाको चलन चल्ती देखेको उल्लेख गरेका छन्। [46] यस आधारमा १ रू. मा ६८ पैसा पर्दछ। वास्तवमा दशम लवको प्रचलन नभएको हुनाले धातुको स्तर र परिमाण-को घटबढको कारणले १ रू. मा १६ आनादेखि २५ आनासम्म तलमाथि हुने गर्दथ्यो भन्ने विचार पाइ-न्छ।[47] २५ आनासम्म पुग्ने विषयमा स्पष्ट रूपमा भन्न नसकेपनि यस्तो मूल्यमा तलमाथि परेको कुराको उल्लेख भने अन्यत्र पनि धेरै ठाउँमा पाइन्छ। व्यक्त चन्द्रिकामा पनि यस्तो उल्लेख भएको छ।[48] त्यस्तै गरेर व्यक्तिगत संग्रहमा रहेका विभिन्न कागजपत्रमा पनि यस्ता उदाहरण पाइन्छन्। जस्तो कहिले रूपैयाँमा ५६, कहिले ५४, कहिले ६४ र कहिले ६८ पैसा आदि।[49]

बजारभाउ र नापतौल व्यवस्था:

देशको मूल्यस्थिति र आर्थिक व्यवस्था नै निश्चित नभएपछि बजारभाउ र नापतौल व्यवस्थामा त्यसको असर पर्नै नै भयो। आयात निर्यात व्यापारको पनि खास नीति बन्न नसकेको बेला बजार व्यवस्था पनि राम्रो हुनसकेको थिएन। यस पत्रमा उल्लेखित सामग्रीहरूको दरभाउ पहिले प्रस्तुत गरी वि. सं. १९१२ भन्दा अघिपछिको दर-भाउलाई तुलनाको लागि यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ:

पत्रमा उल्लेख भएका केही वस्तुको मूल्य
(वि. सं. १९१२)

वस्तु	परिमाण	मूल्य (रू. आ. पै)
असर्फी	१ थान	२४।-
सुन	१ तोला	२०।-
चाँदी	१ तोला	१।१।२
मोती (ठूला दाना)	१ थान	११।-
,, (माझा दाना)	१ थान	३।-
,, (साना दाना)	१ थान	२।-
काँसो तामा (औसत)	१ धार्नी	४।-

वस्तु	परिमाण	मूल्य (रू. आ. पै.)
पाल (सानो)	१ थान	५०।-
सालका लवेदा	१ थान	५०।-
मखमलको कुर्थी (लामो)	१ थान	७०।-
किमखावको चोला	१ थान	१८।-
मखमलको चोला	१ थान	४०।-
किमखावको फरिया	१ थान	४५।-
कुचिनको फरिया	१ थान	६०।-
बुजिन	१ जोर	५०।-
अरबी घोडा	१ गोटा	५००।-
खसी	१ गोटा	८।-
बाखी	१ गोटा	४।-
हलवी ऐना	१ गोटा	१३ -
ढाल	१ गोटा	१२।-

माथि उल्लेख गरिएका सबै वस्तुलाई पत्रमा किमति माल अन्तर्गत राखिएको छ । हुनत बेकिमति माल अन्तर्गत राखिएका सामग्रीहरू पनि कतिपय मूल्यवान नै छन् ।

अब यसको तुलनाको लागि केही अघिपछिका बजारभाउलाई यहाँ समावेश गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । वि. सं. १७९६ तिर एउटा बोकाको मूल्य १ रू. (दुई टंका), तेल १ मानाको ६ दाम, नून १ ट्वाकको ८ दाम पर्दथ्यो ।[50] यसै समयताका एउटा साधारण घोडाको मूल्य लगभग ५० रू. देखि ६५–१०० सम्म पर्दथ्यो ।[51] त्यस्तै गरेर वि. सं. १८८६ मा एउटा असल जातको राँगोलाई रू. २।- सम्म परेको उदाहरण पाइनुको साथै वि. सं. १८०१ मा एकमोहर नगदको ऋणबाट ५ पाथीसम्म धान ब्याज पाइने परम्परा रहेको देखिन्छ ।[52] यो समयभन्दा केही अगाडि एउटा बँदेलको मूल्य ५ देखि रू. साढे ७ सम्म पर्दथ्यो ।[53]

सुनको भाउलाई दृष्टि दिंदा मध्यकालको अन्त्य तथा आधुनिककालको शुरुतिरै निम्न बमोजिम दर रहेको पाइन्छ ।[54]

	रू.	आ.	पै.
बनेवरी प्रति तोला	१२-	१-	२
असल प्रतितोला	१२-	× -	×
मध्यम "	११-	९-	२
कमसल "	१०-	१-	४

यस्तै गरेर १८९३ को १ पत्रमा सुनको भाउ राम्रो को रू. २० प्रतितोला देखिन्छ । यसै पत्रमा कस्तुरी विना १ तोलाको रू. ३ पर्ने कुराको पनि उल्लेख छ ।[55] त्यस्तै १८९७ को कोतको लगतमा पनि रू. २०।- को १ तोला सुन आउने कुराको नै उल्लेख पाइन्छ ।[56] यसबाट दुई दशकसम्म सुनको भाउमा कुनै बृद्धि नभएको बुझिन्छ । किनकि वि. सं. १९१२ को माथि उल्लिखित विवरणमा सुनको भाउ प्रति तोला २०।- नै रहेको छ ।

वि. सं. १८९१ मा राजा स्वयंको प्रयोगका लागि साल पश्मीना खरिद गर्न रू. १०,००० सम्म वार्षिक छुट्याइएको कुराको माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । यसबाट पनि साल पश्मीना त्यसकालमा निकै मूल्यवान भएको कुरा प्रष्टिन्छ । तर पश्मीनाको परिमाण भने यसमा तोकिएको छैन । तुलनात्मक अध्ययनको लागि यहाँ वि. सं. १८९२ का केही सामग्रीहरूको बजारभाउलाई प्रस्तुत गर्नु प्रासंगिक हुने छ । जुन निम्नबमोजिम छ ।[57]

सामान	मूल्य
वेलायती मखमल पगाम १ के	८।
१०० हात्चा सखंद पगरी थान १ के	४०
८० हात्चा	३२
६० —	३५
१०० पूर्वी पगरी	१९।।।
गुजराती सिंदूर	१।।। =
देशी चिनी धार्नी १ के	१ ⅀ ।
वड गजी कोचीम	८
पत्ति	४॥
झाड वाला	१
८ वन वात्न गज १ के	२०
सुल्तानी	८।।।
लाषी	४

सामान	मूल्य
अंग्रेजी वड गजी छिट थान १ के	२८
फरासीस छिट –	२७॥
लालबुट्टी ढाका जम्दनी	३७॥
ढाका जाम्दानी	६८॥।
पेचिन तास थान १ के	४२
दोरूवा	४४
सुनौला तास	४॥
कार्चोबीकामको मुर्छल १ के	६२
अंग्रेजी साल जामा	८
३ पाट्या राढी १ के	२
शान्तिपुरी नैनसुष	२९
लषनौ छिट	७॥
अंग्रेजी नैनसुष	२४

यसरी नै पछि १९४९ तिर नेपाली घरवुना खाँडी कपडा २० हातको १ थानलाई रू. २ देखि २।५० सम्म पर्ने कुराको उल्लेख पाइन्छ । त्यस्तै यसै समयमा ४० हात लम्बाई साढे दुई हात चौडाई भएको विदेशबाट आएको मलमललाई रू. २।- मात्र पर्दथ्यो ।[58]

वि. सं १७८७ देखि १८१३ सम्मको बजारलाई हेर्दा कपासको मूल्य प्रतिधार्नी १ मोहर रहेको देखिन्छ ।[59] यसलाई दृष्टिदिंदा अरू वस्तुभन्दा कपास त्यसकालमा तुलनात्मक रूपमा महङ्गो देखिन्छ । यसबाट लुगा, कपडा महङ्गो हुनाको एक कारण यो पनि रहेको बुझिन्छ । पछि पनि विदेशबाट आयात हुने कपडाभन्दा यहाँका घरवुना कपडाहरू महङ्गो भएको कारण यही हुनुपर्छ । यस्तै यस सान्दर्भिक पत्रमा अरवी घोडा १ को मूल्य रू. ५००।- रहेको छ । विक्रमको अठारौं शताब्दिको अन्त्यतिर घोडा (साधारण) हेरी-हेरी रू. ५०।- देखि रू. ९०/९५।- सम्म पर्दथ्यो । वि.सं. १९१६ तिर एउटा घोडालाई रू. ६०।- मूल्याङ्कन गरेको पाइ छ ।[60] यस आधारबाट शताब्दिर्यौं-मा पनि घोडाको भाउमा खास बृद्धि भएको देखिदैन ।

अब यसै सन्दर्भमा अन्नको दरभाउको विषयमा पनि यहाँ चर्चा गर्नु उचित हुनेछ । वि. सं. १८२६/२७ तिर १ रूपियाँमा २०–२२ पाथीसम्म धान पाइने, वि. सं. १८२८/२९ तिर १ रू. को लगभग २ मुरीसम्म पाइने र १८३१/३२ तिर कहिले ५४ पाथीसम्म र कहिले ३०/३२ पाथीमात्र पाइने कुराको उल्लेख भेटिन्छ ।[61] यसैगरी वि. सं. १८६५ तिर पूर्व तराईमा १. रू. को २.२५ मन धान पाइने कुराको उल्लेख पाइन्छ ।[62] यस कालको धानको दर भाउको विषयको विवरणमा केही भिन्नता पनि देखिन्छ । देवीचन्द्र श्रेष्ठले वि. सं. १८३१ देखि १९४८ सम्मको धानको भाउ निम्न बमोजिम दिएका छन् ।[63]

वर्ष	रूपैयाँ	परिमाण
१८३१	१	५ मुरी
१८९०	१	१ मुरी
१९०६	१	१२ पाथी
१९३२/३३	१	६ पाथी
१९४८/४९	१	।।।४ (१ पाथी ४ माना)

यस्तै अर्को १ प्रमाण अनुसार वि. सं. १८९५ तिर १ मुरी धानलाई १ टक्का (रू. १) पर्दथ्यो ।[64] यसै प्रसंगमा धान र घिउको मूल्यको तुलना गर्ने आधार पनि पाइएको छ जस अनुसार वि. सं १८७२ तिर १ धार्नी घिउलाई १ मुरी धान दिनु पर्दथ्यो ।[65]

अब थोरै नापतौल व्यवस्थाको बारेमा यहाँ उल्लेख गर्नु प्रासंगिक हुनेछ । यस पत्रमा सुन–चाँदी, काँसो तामा, पित्तल आदिका भाँडाकुडाहरूको तौल राखी संपूर्ण तौल जोडेर प्रचलित दरले नगद मूल्यमा परिवर्तन गरिएको छ । यस पत्रमा सुन र चाँदीमा तोला, आना, पैसा र दामको इकाईको उल्लेख छ । त्यस्तै अन्य धातुमा धार्नी, तोला, आना, पैसा र दामको इकाई उल्लिखित छ । यस आधारमा हेर्दा त्यस समयमा उपर्युक्त नापतौलका इकाईको परम्परा भएको बुझिन्छ । यस्ता नापतौलका इकाई व्यवहारमा अझै र सरकारी हिसाबमा केही वर्ष अघिसम्म प्रचलनमा थियो । यस्ता इकाईमा तौल गर्न ढक–तराजुको नै प्रयोग हुने कुरा स्पष्ट छ । पत्रमा विभिन्न आकारका ढकहरूको उल्लेख छ ।

यसको अलावा त्यस समयभन्दा पहिलेदेखि नै

पछिसम्म पनि अन्य तौलका इकाईको पनि प्रयोग हुन्थ्यो । कर्क प्याट्रिकले धार्नी, विसौली, १२ पोल, ८ पोल, चार-पोलैको तौल इकाई उनको समयमा नेपालमा चलेको कुरा उल्लेख गरेकाछन् ।[66] त्यस्तै अन्नमाप गर्ने इकाईमा अञ्जली, माना, कुरूवा र पाथीको उल्लेख गरेका छन् ।[67] यी वाहेक पहाडी र तराई क्षेत्रमा धार्नी, ७ शेर, हमाली, ५ शेर, ६ वोडी, विसौली, आठपोल, वोडी आदि इकाई-हरू पनि प्रचलनमा थिए । यस्ता इकाई परिमाण प्राय: डण्डीवाल तुलोको माध्यमबाट हुन्थ्यो । यस्ता इकाईमा वास्तवमा कति परिमाण वस्तु पर्दथ्यो भन्ने विषयमा पनि जानकारी लिनु यस प्रसंगमा आवश्यक हुन्छ । कर्क प्याट्रिक यस सन्दर्भमा निम्न विवरण पेश गर्दछन् ।[68]

१० अञ्जली–१ माना
२ माना–१ कुडा (कुरूवा)
४ कुडा–१ पाथी

(हाल सुन चाँदी, तामा आदि किलो ग्राम आदि तौल इकाईमा तौल गरिन्छ ।)

तौल परिमाणमा:

१ धार्नी–२१।२ (वंगाल वजारमा प्रचलित तौलको शेर)
२ विसौली–१।२ धार्नी
१ बाह्र पोल–१।३ धार्नी
१ आठपोल–१।४ धार्नी
१ चारपोल–१।८ धार्नी

यस्तैगरेर तोला, आना, पैसा र दामको परिमाण निम्न वमोजिम पाइन्छ:–

१६ आना–१ तोला
४ पैसा–१ आना
४ दाम–१ पैसा
४ लाल[69]–१ दाम

यो वाहेक तोला, मासा र लालको पनि प्रयोग हुन्थ्यो जस अनुसार १२ मासाको १ तोला र १० लाल-को १ मासा हुन्छ । यस हिसाबले १०० लालको १ तोला हुन्छ ।

यस किसिमले तात्कालिक आर्थिक क्षेत्रका व्यापार वाणिज्य र नापतौल व्यवस्था आदि कुराको बारेमा थोर-वहुत जानकारी यस पत्रले दिएको छ । यी वाहेक अलिकति चर्चा त्यसबेला शासकवर्गहरूको व्यक्तिगत पशुपालनमा कत्तिको चासो रहेको थियो भन्ने विषयमा पनि यस पत्रमा उल्लेख छ । त्यसैले यसलाई पनि आर्थिक पक्ष अन्तर्गत नै चर्चा गर्नु उचित देखिन्छ । पत्रमा किमति सामग्री अन्तर्गत खसी, बाख्रा आदिलाई पनि राखिएबाट एकातिर त्यस्ता पशुहरूको जनजीवनमा महत्वको विषयमा जानकारी हुन्छ भने, अर्कोतर्फ दरवारहरूमा पनि पशुपालन हुने प्रचलन भएको कुरा थाहा लाग्दछ । त्यस्तै गाई २ वटा र वहर एउटाको पनि वण्डापत्रका मालसामानको क्रममा राखिएको छ । त्यस्तै साधारण घोडा २ वटा र अरवी एउटाको उल्लेख पनि परेको छ । माथि नै भनिसकिएको छ कि, जनरल भक्तवीरको संपूर्ण संपत्तिको १५ खण्डको ५ खण्ड मात्र यस विवरणमा परेको छ । त्यसैले ६/७ वटा गाई, ३/४ वटा खसी, ३/४ वटा बाख्रा, ६/७ वटा साधारण घोडा, ३/४ वटा अरवी घोडा भक्तवीरको दरवारमा पालिएको कुरा यसबाट प्रष्ट हुन्छ । खसी एउटाको मूल्य रू. ८।- सम्म र बाख्रीको रू. ४।-, अरवी घोडाको रू. ५००।- र घोडा एउटाको रू. ५०–६०।- देखि रू. १००।- सम्म पर्ने भएबाट त्यस समयमा यस्ता पशुपालनबाट निकै आर्थिक लाभ हुन्थ्यो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । एकातिर दास एउटाको औसत मोल रू. ६०।- मात्र यस पत्रले देखाएको छ भने, अर्कोतर्फ एउटा घोडाको मूल्य लगभग रू. १००।- र अरवी घोडाको रू. ५००।- पर्ने भएबाट त्यसकालमा यस्ता पशुपालनको महत्व कति थियो भन्ने विषयमा चर्चा गरिरहनु परोइन । त्यसैले दरवारमा समेत पशुपालनको काम थोरवहुत भएको हुनुपर्दछ । वास्तवमा गाउँघर र जंगल साधारणमा त्यसकालमा बढी पशुपालनको काम हुन्थ्यो । कृषि कार्यको लागि पशुपालनको छुट्टै महत्व नेपालमा आज पनि छँदैछ र त्यसकालमा पनि आजभन्दा बढी नै थियो भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न । आर्थिक क्षेत्रमा सरसापटी वा ऋण स्वरूप दरवारबाट साधारण कारिन्दालाई नगद दिने परम्परा भएको कुरामा पनि यस पत्रले प्रकाश पार्दछ । पत्रमा सूर्जनारान छिपालाई दिइएको रू. ५०० मध्ये २००।-,

अम्बरध्वज थापालाई २००।- जमादार रणसेर खत्रिलाई १२२ रुपैयाँ आठआना, भगवन्त साल्मीलाई रु. २०५।- ऋण सापटी दिइएको देखिन्छ ।

४.सामाजिक पक्ष:

हुनत एउटा पत्रको आधारमा मात्र कुनैपनि समयको सामाजिक विश्लेषण हुन नसक्ने कुरा निर्विवाद छ । तापनि पत्रमा उल्लेख भएका केही सामाजिक तथ्यताहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु उचित ठानिएको हो । पत्रको आधारमा त्यस समाजमा विद्यमान अलिकति धार्मिक, भेषभूषा र रहन सहनको बारेमा हुन आउँछ ।

दास प्रथा: मध्ययुगीन कुप्रथाको ज्वलन्त नमूना बनेको दासप्रथा नेपालमा ज्यूँकात्यूँ बाँकी नै थियो जङ्गबहादुरको समयसम्म । यसको बारेमा केही चर्चा माथि आर्थिक विश्लेषण अन्तर्गत पनि गरिसकिएको छ । पत्रले कमारा कमारीको ज्यादै दयनीय अवस्थालाई उदाङ्ग बनाएको छ । हुनत यसमा विभिन्न अंशखण्डामा भाग लगाइएका वस्तुहरूमा ३ जना कमारा कमारी र तिनीहरूको मोलमात्र दिइएको छ तापनि त्यति आधारमा पनि उनीहरूको मोटामोटी स्थिति अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

यस आधारमा प्रथमत: दासहरू (कमाराकमारी) अन्य संपत्तिकै क्रममा संपत्तिमा गणना गरिएको छ । दोस्रो कुरा यसमा एकजना उमेर पुगेको बलियो कमारीको मूल्य ८०।- र केटाकेटी कमारीको मूल्य २० रुपैयाँ प्रति व्यक्ति तोकिएको छ । उता झण्डै एकजना लायक कमारा वा कमारीको मूल्य बराबर एउटा मखमलको कुर्थीलाई पर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै एउटा घोडालाई ५०।- देखि १००।- सम्म हुँदा झण्डै १-२ जना कमाराकमारी एउटा घोडा बराबर हुने र अरबी घोडा १ बराबर त ६-७ जना योग्य कमाराकमारी हुने देखिन्छ । यस तथ्यताले १ जना कमारा वा कमारीलाई भन्दा एउटा अरबी घोडा लाई ७ गुना बढी हेरविचार र स्याहारसंभार गर्नु पर्ने र एकै जोर लुगालाई पनि ध्यान बढी दिनु पर्ने अवस्था प्रष्ट हुन्छ, किनकि, पशुधन सरह गणना गरेर राखेका कमाराकमारीको मूल्य कुनै पशुको तुलनामा कम हुन्छ भने,उसको महत्व पनि स्वत: कम हुन्छ नै,त्यसैगरी हेरविचारमा पनि ।

यसै गरी नेपालमा दासहरूको अवस्था तुलनात्मक रूपमा देखाउन केही वर्ष पहिले र पछिका उदाहरणलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ । वि.सं. १८६८ सालमा लेखिएको पत्रमा पाँच जना कमाराकमारीको मूल्य पन्चले तोक्ने र सो बमोजिम बेचविखन हुने कुराको उल्लेख छ ।[70] त्यस्तै गरेर वि' सं १८८० सालतिर दोलखा मा १ घरको कमारी (दुईनी) लाई परेको रु १५।- दण्ड बुझाउनुभन्दा कमारीलाई नै छोडपत्र गरी दिएको उदाहरण पाइन्छ ।[71] यस कुराबाट त्यस कमारीको मूल्य रु १५।- बराबर पनि नभएको महसूस हुन्छ । वि.सं० १९१२ भन्दा लगत्तै पछि १९१४ को एकपत्रले १ कमारी ठानामा लिलाम भएको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ ।[72] यस्तै वि.स. १९१८ तिर लेखिएको एकपत्रमा कमारीका आमा छोरी ४ जीउको रु ३००।- भनी लेखिएको छ। यसबाट १ कमारीको औसत मूल्य रु ७५।- रहेको देखिन्छ ।

यी उपर्युक्त कुराबाट पूर्ण रुपमा पशु धनकै रूपमा दासहरू लिलाम, बिक्रीवितरण गर्ने चलन त्यसकालमा भएको प्रष्ट हुन्छ । रु. १५।- तिर्नुको सट्टा कमारा वा कमारीलाई नै घरबाट निकाल्ने काम गरिन्थ्यो । यसरी निकालिएपछि त्यस्ता कमाराकमारीको समाजमा कुन दशा हुन्थ्यो होला । निकालिएपछि कसैले पनि स्वीकार नगर्ने र सामाजिक बहिष्कारको अवस्था त अवश्यै रहेको हुनुपर्दछ ।

धर्म: नेपाली समाज पहिलेदेखि नै धर्मका आधारित रहेको कुरामा द्विविधा उत्पन्न हुन सक्दैन । जङ्गबहादुरको समयमा पनि धर्मको महत्वपूर्ण स्थान रहेकै देखिन्छ । दान, धर्म, तीर्थ आदि कार्यहरू सबै शासकवर्गका साधारण क्रियाकलाप अन्तर्गत नै पर्दथे । बेलायतको यात्रा पूरा गरेर हिन्दुस्थान आइपुगे पछि जङ्गबहादुरले बनारसका विभिन्न देवस्थलको दर्शन र प्रायश्चित गरेको कुरा यस सन्दर्भमा उल्लेख छ ।[73] त्यस्तै श्री ३ रणोद्दीप सिंहको धार्मिक प्रवृत्तिले पनि यस प्रसंगलाई बढी पुष्टि गर्दछ । स्मरणीय छ, उनका भतिजाहरूले उनलाई रामनाम लेखेर बसिरहेको बेलामा गोली ठोकेर मारेका थिए ।[74] त्यस्तै प्रत्येक राणा जनरलहरूका दरबारमा दैनिक बिहान बेलुकी पाठ पूजाको लागि पूजाकोठा हुने र पूजाकोठे, पुरोहित, गुरुज्यू आदि राणाहरूका दरबारमा आ—

आफ्ना दर्ता नै भएका हुन्थे ।

यस सान्दर्भिक पत्रमा पूजा कोठामा पूजाको लागि प्रयोग हुने विभिन्न पूजा सामग्रीहरूको उल्लेख परेको छ, जुन निम्न बमोजिम छन्:-

सुनको भगवतीको मूर्ति, थाली, पञ्चपात्र, आचमनी, झगौंतो आदि चाँदीका र पानस, सुकुण्डा झारी, पञ्चपात्र, छाप्री, आदि तामा पित्तल तथा ढलौटका मुख्य हुन् । त्यस्तै पिताम्बर धोतीको पनि उल्लेख पत्रमा परेको छ । यस्तो दैनिक पाठपूजा दरबारमा मात्र नभएर अन्य सर्वसाधारणको घरमा पनि हुन्थ्यो आजकालको जस्तोभ दा अनिवार्य रूपमा ।

दरबारी भेष-भूषा तथा रहन-सहन: जनसाधारणको अवस्था शोचनीय भए तापनि दरबारमा भने विलासितालेजरो गाड्दै थियो त्यसबेला । यस विषयका कतिपय तथ्यताहरूको उल्लेख माथि आर्थिक पक्ष अन्तर्गत पनि परिसकेको छ ।

जङ्गबहादुर र उनका निकटका नातेदारहरू साधारण घरमा बसोबास गर्न छाडिसकेका थिए । यहाँ रोलमा नरहेका जङ्गबहादुरका दाज्यू भक्तवीरले पनि भिन्न चोकहरू भएको, विभिन्न दिशा तर्फ फैलिएका लङ भएको घरमा बस्ने गर्दथे भन्नेकुरा यस पत्रबाट प्रष्ट हुन्छ । भक्तवीरको अर्को पनि घर मरुहिटीमा भएको कुरा समेत पत्रले देखाउँछ । अंशबण्डामा उक्त घरलाई १६ खण्डमा हिसाब गरेर ५ खण्डको १ भाग १ भाइको अंशमा परेको उल्लेख भएबाट उक्त मरुहिटीको घर पनि निकै भव्य थियो भन्ने कुरा सहजै अनुमान हुन्छ । माथि उल्लेखित धोविचौर (इखापोखरी) को घरचाहिं ७ चोक भएको विशाल थियो भन्नेकुरा भक्तवीरका संततिहरूसंग भएको टिपोटबाट प्रष्ट हुनआएको छ ।[75]

यस्तै स्थिति भेष-भूषामा पनि थियो । साधारण जनता र दरबार बीचको असमान भेषा-भूषाको स्थितिका कतिपय तथ्यतालाई यसै पत्रले पनि प्रस्तुत गरेको छ । विदेशी लुगा कपडा र गरगहनाको दरबारमा ठूलो महत्व थियो भन्ने विषयमा सप्रमाण माथि नै पनि उल्लेख गरिसकिएको छ । दरबारका र अन्य ठूलाबडा स्वास्नी मानिसहरू किमखाब, मखमल, कुचिन जस्ता महङ्गा विदेशी कपडाका फरिया, चोलो लगाउने गर्दथे । त्यस्तै गहनामा पनि सुनका बाला, जन्तर, टीकमाला, फूल मोती जडिएका बन्दी, असर्फी माला, छापे औंठी, मुन्द्री, पहल्दार चुरा, कचौरी, मोती जडिएका सुनका टीका, फुली, कनकन, नत्थ, मोतीका माला आदि र चांदीका पाउजेब जस्ता गहनाको प्रयोग हुने परम्परा भएको तथ्य-तालाई यस पत्रले प्रकाश पार्दछ । यी बाहेक अरू उच्च परिवारका स्वास्नी मानिसहरू हीरा, मोती, मुगा, ईउ जस्ता अन्य बहुमूल्य पत्थरहरू जडाउ भएका अनेक किसिमका गहनाहरू पनि प्रयोग गर्दथे ।

लोग्ने मानिसले लगाउने लुगामा सालका लबेदा, मखमलका कुर्ती किमखाब, कुचिन, लाहुरिसाटन आदिको सुरुवाल,साधारण कुर्ता, अंग्रेजी कुर्ती, मखमलको गलेबंद, धागाको मोजा, पर्‌ंजा आदिको उल्लेख पत्रमा परेको छ । यस किसिमले थेर-थोर भूष-भूषाको बारेमा पनि यस पत्रले जानकारी दिएको छ भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न ।

दरबार र ठूला-बडाका घरको ठाँट-बाँट साधारण भन्दा निकै बेग्लै खालको हुन्थ्यो नै । यस पत्रले पनि उक्त कुरालाई राम्रोसंग प्रष्ट्याएको छ । दरबारमा डिट्ठा, सुवेदार, मुखिया, बहिदार जस्ता कारिन्दाहरू निजी हिसाब-किताबको लागि राखिन्थे । महङ्गा महङ्गा अत्तरहरू प्रयोग गरी दरबारका बैठक सुगन्धित पारिन्थे । कराल कोर्ने थाकी र हुक्कादेखि लिएर साधारण सामग्रीहरू पनि सुन चाँदी प्रयोग गरी बनाइएको हुन्थ्यो । दरबारमा सामरिक महत्वका हातहतियार राख्न पनि ठाँट बाँटको अर्को उदाहरण हुन्थ्यो त्यसबेला । त्यसैले दरबारहरूमा प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा यस्ता हातहतियारहरू राखिन्थ्यो । यस पत्रमा पनि बेलायती खारेदार दोनली गोलीवाल बन्दुक १, त्यस्तै छर्रावाल बन्दुक १, त्यस्तै रैफल १, कप्तानी खारेदार रैफल १, तरवार ३, खुकुरी ४ खुंडा १, कटारी-१ आदि हतियारको उल्लेख छ । यी सबै भक्तवीरको संग्रहमा भएको हतियारको ३ खण्डको १ खण्ड जति मात्र हुन् । यस्तै गरेर विदेशी र स्वदेशी नै पनि विभिन्न जातका कपडाहरू घरमा थान थानै जति सक्दो बढी राख्न सक्नु पनि ठाँटबाँटको अर्को उदाहरण हुन्थ्यो । पत्रले विदेशी मखमल, मलमल, बनात, साल, आदिदेखि लिएर कोगटी खाँडी, गवन

छिटसम्म थानथानै कपडाहरू जनरल भक्तवीरको दरबारमा रहेको कुरा देखाएको छ ।

ठूलादेखि सानासम्म सबैलाई दैनिक कार्य संपादनका लागि आवश्यक पर्ने वस्तुहरू संग्रहमा राख्नु अनिवार्य हुन्छ । अत्तर र मखमलका लुगा, हीरा र मोती मात्र भएर दैनिक जीविका चल्न नसक्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसैले संपत्तिको रूपमा नै त्यस्ता विकिमती मालहरूलाई पनि राख्नु पर्ने हुन्छ; जुन कुनैपनि गृहस्थलाई आवश्यकै हुन्छ । यस्ता सामग्रीहरू भक्तवीरको दरबारमा पनि थिए जुन माथि उल्लेख गरिए बमोजिम १६ खण्डका ५ खण्डको भागमा पर्ने सामग्रीहरू निम्न छन् जसलाई मूल्य नतोकी फलामका थान गन्ती भाँडा भनी रखिएको छ ।

तामके– ३, कोन्यासो– १, स्याग– १, कराही– १
हँसिया– १, वंचरो– १, चुल्यासी- १, सनासो- १
कोदालो- १, ठडौरो– १, कुटो -१, ठेकी – १
डाडु– १, ढक – २ (विसौलीको १, दुई पाउको-१)

५. **राजनैतिक पक्ष:**

यस सान्दर्भिक पत्रको आधारमा थोरै जानकारी त्यस समयको राजनैतिक र प्रशासनिक स्थितिको विषयमा पनि हुन्छ जस आधारमा जङ्गबहादुर त्यस वेलासम्ममा नेपालको राजनीति तथा प्रशासनमा सर्वेसर्वाको रूपमा पुगिसकेका देखिन्छन् । तैपनि श्री ३ महाराजको पदवी भने लिइसकेका थिएनन् । कुंवर भन्दा पछाडि राणा लेखर राजखान्दानसंग आफ्नो वंशसम्बन्ध जोडेर आफूलाई उच्च वर्गको बनाउने काम पहिले नै पूरा भैसकेको थियो । आधिकारिक रूपमा प्राइम् मिनिष्टर, मिनिष्टर, कम्याण्डर ईन चिफ, जनरल, कर्णेल जस्ता पदको रोल मिलाई सकिएको थिएन तापनि जङ्गबहादुरका भाइ र भतिजाहरू मात्र यस्ता पदमा हुने कुरा यसै पत्रबाट पनि प्रष्ट हुन्छ। पत्रबाट विभिन्न त्यस्ता पदहरूको बारेमा जानकारी हुन्छ । ती पदहरू निम्न बमोजिम छन्:

१. प्राइम् मिनिष्टर एण्ड कम्याण्डर इन चिफ जनरल ।
२. मिनिष्टर जनरल
३. कम्याण्डर इन चिफ जनरल (२ वटासम्म पद)
४. जनरल (प्राइम मिनिष्टरका दाजु समेत उमेर पुगेका भाइ सबै)
५. कर्णेल (प्राइम् मिनिष्टरका दाजुभाइका छोराहरू)

यस्ता पदहरू बाहेक राणा प्राइम् मिनिष्टर र भाइहरू सबै आफ्नो नाम अगाडि राजसम्मान सूचक "श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज" भन्ने उपाधि लेख्न १९०५ सालदेखि नै थालिसकेका थिए । यद्यपि जङ्गबहादुरले वि०सं० १९१२ सम्म श्री ३ महाराजको उपाधि लिई सकेका थिएनन् ।

यस सन्दर्भमा जङ्गबहादुरले आफूपछि भाइ छोराहरूलाई बनाई दिएको सत्तानुक्रमलाई उल्लेख गर्नु प्रासंगिक देखिन्छ । जङ्गबहादुरले वि०सं० १९०३ मा भएको हत्याकाण्डमा भाइहरूबाट पाएको सहयोगलाई बिसिएर भाइहरूलाई उत्तराधिकारको रोलक्रमबाट टाढा पुऱ्याउन नसक्ने स्थिति भएको हुनाले आफूपछि भाइहरूको क्रम ज्येष्ठताको आधारमा जाने राखे । यसरी भाइमा शासन अधिकार सर्ने नियम बनाउन बाध्य हुनु परे तापनि जङ्गबहादुरलाई आफ्ना छोरा नातीहरूको पालो छिटो आओस् भन्ने मनसाय पनि उनमा जागृत भएको हुनाले भाइहरूपछि आफ्ना छोरा, नाती र त्यसपछि मात्र भाइका छोराहरूको पालो आउने क्रम बनाए । यसमा भाइका छोरा जेठा भए वा भाइको मात्र क्रम नभएर पुस्तामै जङ्गपट्टिका सन्तान तल भए तापनि उनीहरूको रोलनै पहिला आउने व्यवस्था भयो । यो क्रम जङ्गबहादुरले वि०सं० १९२४ मा बाँधिदिएका थिए जुन निम्न बमोजिम छ: [79]

पैहिलो रोल श्री ३ महाराज जङ्गबहादुर कुँवर राणाजी
दोश्रो रोल श्री कम्याण्डर-इन चीफ जनरल रणोद्दीप सिंह
तेस्रो रोल श्री पश्चिम तर्फका कम्याण्डिङ्ग जनरल जगत शंशेर जङ्ग
चौथो रोल श्री पूर्व तर्फका कमाण्डिङ्ग जनरल धीर शम्शेर
पाँचौ रोल श्री दक्षिण तर्फका कमाण्डिङ्ग जनरल जगत जङ्ग बहादुर

छैठौं रोल श्री उत्तर तर्फका कमाण्डिङ्ग जनरल जीत जङ्गबहादुर
सातौं रोल श्री जनरल पद्म जङ्गबहादुर
आठौं रोल श्री ३ जङ्गका विवाहितापट्टिका छोरा छन्ज्याल
नवौं रोल श्री लेफटेन्ट जनरल बबरजङ्ग कुंवर राणाजी
दशौं रोल श्री लेफटेन्ट जनरल रणवीर जङ्ग
एघारौं रोल द०घ०ज०का० श्री ५ मैजापट्टिका छोरा युद्ध प्रताप जङ्ग
बाह्रौं रोल उ०क०ज०का० श्री ५ मैजापट्टिका छोरा भया उनको वहांपछि ६ भाइका छोराहरू
तेह्रौं रोल श्री मेजर जनरल केदार नरसिंह कुवर राणाजी
चौधौं रोल श्री मेजर जनरल वंविक्रम बहादुर राणाजी
पन्ध्रौं रोल श्री बुद्धि विक्रम बहादुर राणाजी
साह्रौं रोल श्री लेफटेन्ट कर्णेल वीर शंशेर जङ्ग राणाजी
सत्रौं रोल श्री लेफटेन्ट अंवर जङ्ग राणाजी
अठारौं रोल श्री लेफटेन्ट श्रीधोज नरसिंह राणाजी
उनैसौं रोल श्री मेजर जनरल रामकृष्ण राणाजी
बीसौं रोल श्री लेफटेन्ट कर्णेल षडग शम्शेर राणाजी
एकाइसौं रोल श्री लेफटेन्ट भूपेन्द्र जङ्ग राणाजी
बाइसौं रोल श्री लेफटेन्ट रण शंशेर राणाजी
तेइसौं रोल श्री लेफटेन्ट देव शंशेर राणाजी
चौविसौं रोल श्री लेफटेन्ट चन्द्र शंशेर जंग राणाजी
पचिसौं रोल श्री लेफटेन्ट वीर विक्रम जङ्ग राणाजी
छविसौं रोल श्री लेफटेन्ट भीम शंशेर राणाजी
सत्ताइसौं रोल श्री लेफटेन्ट फत्य शंशेर राणाजी
अठाइसौं रोल श्री लेफटेन्ट ललित शंशेर जङ्ग राणाजी

यहाँपछि ४ भाइका विवाहित भात पानहुन्या रानी पट्टिका छोराहरू वहाँपछि
रोल श्री लेफटेन्ट जनरल कर्णेल भैख नर्सिंह- १
रोल श्री कर्णेल यथा विक्रम बहादुर- १

इति संवत् १९२४ साल माघ शुदि १० रोज २ शुभम् ।

यस आधारमा यस लेखको सान्दर्भिक पत्रमा उल्लेखित बाहेक केही अरू पदहरू पनि बढी देखिछन् । ती हुन् लेफटेन्ट जनरल, मेजर जनरल, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण तर्फका कम्याण्डिङ जनरल, लेफटेन्ट कर्णेल, लेफटेन्ट जनरल कर्णेल । यो लेफटेन्ट जनरल कर्णेल अनौठो पद देखिए तापनि कहिले काहीं कर्णेल इन् चिफ (राज परिवारका सदस्यले पाउने) र कर्णेल कम्याण्डर (जनरल भइसकेका व्यक्तिले पाउने) जस्ता पदको पनि व्यवस्था हुँदा रहेछ । यसरी त्यस समयमा देशमा संपूर्ण राजनैतिक, प्रशासनिक कार्यहरू जङ्गबहादुरका भाइ भतिजा छोराहरूमा निहित रहेको कुरा छर्लङ्ग हुन्छ । देशको प्रशासनिक समस्या सुल्झाउने निहुँमा कहिं भाइ भतिजा छोराहरूलाई विशिष्ट पदहरूको व्यवस्था गरी बाँडफाँड गरिदिएर भाइ भतिजाहरूको विश्वास जितने विचारले जङ्गबहादुरले देशको प्रशासन व्यवस्थालाई ४ भागमा विभाजन गरी पूर्व पश्चिम, उत्तर, दक्षिण गरी विभाजन गरेर प्रत्येक क्षेत्रको लागि १-१ जना कम्याण्डिङ जनरलको व्यवस्था गरेको कुरा माथि उल्लेख गरिएको तथ्यताले प्रष्ट पार्दछ । वैधानिक रूपमा यस्तो रोल क्रमको नियम वि.सं. १९२४ मा बाँडिदिए तापनि व्यवहारमा जङ्गबहादुरको उदय पश्चात लगतै यस किसिमको व्यवस्थाको शुरुआत जङ्गले गर्न थालिसकेको कुरा यो १९१२ को पत्रले देखाएको छ जसमा आफू प्राइम् मिनिष्टर र कम्याण्डर इन चिफ र ज्येष्ठक्रम अनुसार भाइहरू क्रमशः वंबहादुर मिनिष्टर, कृष्ण बहादुर र रणोद्दीप सिंह कम्याण्डर इन चिफ, जगत शम्शेर र धीर शम्शेर लाई जनरल पद दिएको देखिन्छ । त्यस्तै अर्को आमा पट्टिका दाजुलाई पनि भाइहरू सरह जनरलसम्म दिई खुशी पारेर राखेका छन् । त्यस्तै दाजुका छोराहरूलाई पनि कर्णेल पद दिएको कुरा पत्रले प्रष्ट पारेको छ । यस समयमा जङ्गका १ जना भाइ बद्री नरसिंहको भने मृत्यु भैसकेको थियो ।

यी राणा परिवारका निजी पदहरू बाहेक डिठ्ठा, सुवेदार, जमादार, मुखिया, बहिदार आदि पदहरूको पनि पत्रमा उल्लेख छ । यस्ता पदहरू राणा प्राइम्-

मिनिष्टर र जनरल आदिलाई रिझाउने सर्वसाधारणले पाउँदथे । कति यस्ता पदाधिकारीहरूले त राणा जनरलहरूको दरबारकै स्वाहा स्वस्ता हेरी जागीर पकाउने परम्परा पनि त्यस कालमा थियो ।

६. उपसंहार:

आजभन्दा वर्षले १२५ वर्ष मात्र अगाडिको कुरा भए तापनि आजको नेपालको अवस्थाको तुलनामा हजारौं वर्ष पुरानो जस्तो देशको आर्थिक, सामाजिक तथा थोरै राजनैतिक अवस्थाको बारेमा जानकारी यस पत्रले दिएको छ । यस लेखमा व्याख्या गरिएका बाहेक पनि धेरै जानकारी पत्रबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो त एक दृष्टिकोण खासगरी आर्थिक दृष्टिकोण राखेर लेखिएको लेख मात्र हो ।

देशमा आर्थिक समुन्नतिको लागि आर्थिक कारोबार, ज्ञानको बृद्धि रपूँजीको बृद्धि यी ३ कुराहरू नभै नहुने कुराहरू हुन् भन्ने राय विद्वान्हरूको छ । यो विचार अर्थशास्त्रका विद्वान आर्थर लेवीसको हो । उनको शब्दमा:

"The three proximate causes of economic growth are: Economic activity, increasing knowledge and increasing capital."

तर दुर्भाग्य नै भनौं नेपालमा यी तीनै कुराको सख्त अभाव थियो त्यसवेला र केही अझै पनि । सामाजिक क्षेत्रमा पनि त त्यही दशा थियो । अज्ञानता व्याप्त थियो समाजमा । त्यसैले विवेकको पनि स्वत: कमी हुने नै भयो । जङ्गबहादुर बेलायत गएपछि त्यहाँको सामाजिक स्थिति देखेर ताजुब मान्नुको साथै प्रभावित भए यहाँ फर्किएपछि देखाएका केही सामाजिक सुधार कार्यले पनि यो कुरामा पुष्टि दिन्छ । राजनैतिक क्षेत्रमा त झनै दुर्दशा हुने नै भयो । कट्टर एकतन्त्रवादको स्थापना जङ्गबहादुरले गरेका थिए । समकोटीका सबै भारदारहरूलाई खतम गरेर राजनैतिक प्रतिस्पर्धाको अवस्थालाई निर्मूल कोतपर्वदेखि पारिएको थियो ।

परिशिष्ट

१) स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री प्रा
२) इम् मिनिष्टर यान् कम्यांडर इन (चिफ) ज
३) नरल जङ्गबहादुर कुवर राणाजि कस्य
४) पत्रम्

१

५) स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री
६) मिनिष्टर जनरल वं बहादुर कुवर राणा
७) जि कस्य पत्रम् —

२

८) स्तस्ति श्री मद्राज कुमारात्मज श्री
९) कम्यांडर इन् चिफ जनरल कृष्ण बहादु
१०) र कुवर राणाजि कस्य पत्रम् —

३

११) स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज (श्री) कम्माण्डर इन् चीफ
१२) जनरल रण उद्दिप सिंह कुवर राणाजी कस्य पत्रम्-

४

१३) स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री जनरल जगत् स
१४) स्मेर जङ्ग कुवरा राणाजी कस्तपत्रम् —

५

१५) स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री जनरल धीर सम्सेर (जङ्ग कु) वरराणाजी कस्य पत्रम्

६

१६) लिषितम् श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री जनरल भ (क्त वीर) कुवरराणाजी श्री क
१७) र्णेल मक्धोज कुवर राणाजी. श्री कर्णेल तोरण धोज कुवर राणाजी श्री वि
१८) विक्रम धोज कुवर राणाजी आगे हामिहरूका घरवारि जगाजमिन नगद
१९) जीनसि गहना सुना चादिका गहना भाडा तषन् कसन्का भाडा मा
२०) ई घोडा वाषि् बदेल षसि वंदुक हात हतियार लताकपडा गैन्ह हामि ह
२१) रु. आआफु वसि षसोषास तायदात् गरि अैन वमोजिम् सोह्र षंड
२२) गरि ५/५ षंडको भाग ३ येक षंडको भाग १लगाई हामिहरूका म
२३) नोमान संग अंस वंडा गर्यौं यस कामका साछि

—१—२—

२४) ३ - - ४ - ५ - - ६ - - सुव्वा हृदय रत्न
२५) डिठ्ठा लोकेन्द्र धोज जैसि डिठ्ठा दिर्घसि थापा डिठ्ठा कविराज थापा सुवे
२६) दार तुलाराम भण्डारि मुषिया तेजनारान मनोरथ पाध्या बहिदार गजाध
२७) र चन्द्र सेषर पाध्या - - - ... - ... - - - ७ ... को भाग वमो
२८) जीम तपसिल -
२९) तपसिल ३
३०) दर दाम ठेकियाको ज्मा रूपैया ४३९२२=॥।≡ मध्ये - १३७२५॥≡
३१) सुना तोला २६०।१।५ के दर २० ताके - ५२०३
३२) बालाजोर १ के १९।७।६
३३) एं - १ के - २०।७।.
३४) सानावाला जोर - २ के - १२।.।.
३५) जंत्र - १ के - ४।.।७
३६) टिकमाला - २ के - १७।६।६
३७) १ के - ८।३।.
३८) १ के ९।३।६
३९) फुल - २ के - ५।८।९
४०) १ के - २।५।१
४१) १ के - ३।३।८
४२) मोति स्मेतका वंदि - १ के २।४।७॥.
४३) कल्दार असर्फिका मालाको असर्फि
४४) थान २३ को मुन्द्रिके - २।५।७॥.
४५) छापका औंठि - १ के - १९।३
४६) मुन्द्रि - १ के १४।.
४७) वषुका छुडि - ७ के - १७।१
४८) पहल्दार चुरा - १० के - २३।६।७
४९) कचौरि - ८ के-१ ८।
५०) साना कचौरि - ७ के - १३।५
५१) सुनका थान् -४ टुका १ ज्मा ५ के - २६।३।.
५२) भगवतिका मुर्ति भयाको ताविज - १ के - ७।.।
५३) तिनमनि - १ के - ६।८।४
५४) एं - १ के - ७।९।२
५५) फुल - १ के - १।९।५
५६) मोति लाग्याको ठाडो टिका जोर १ के - ५।४।.
५७) टाक - १३के - ३।.।८
५८) तरवारका कोथि १ कंठि २ हुकाको
५९) फुलि १ ज्मा - ४ के - १०।३।२
६०) जंत्र २ रिठामाला २ को घर स्मेत्
६१) के -७ ८।.
६२) मुन्द्रि - २८ के - ६।३।.
६३) कनकन - ६ के - २७।२।.
६४) नत्थ ४ चौकडिको मुन्द्रि ६१ ज्मा
६५) ६५ के - १९।.।५
६६) कुर्थाको काज गैहके - १९।.।.
६७) चादि तोला ६५३।८।२ के दर १॥. ताके -७१४॥≡॥.
६८) सागल्या पाउजेप जोर - १ के २३।१०।.
६९) झारि - १ के - ५८।.।.
७०) नागोलठु जोर १ माझा १ साना १ ज्मा
७१) जोर ३ माफ्ला १ ज्मा - ४ के - ९९।४।३
७२) कटौरा - ३ के - ७५।४।.
३३।.। २२।१०। १९।६।.
७३) छाताका गजुर - १ के २।७।६
७४) थाक्रो साभि १ फुलि १ ढुंग्रि २ माद
७५) ल्या जंत्र १ ज्मा - ५ के ५।.।.
७६) अर्घा - १ के - २९।५।३
७७) करूवा - १ के - १४।१०।६
७८) अत्तरदान - १ के - ४३।.।.
७९) चाप जोर - १ के ६।.।
८०) अनवट बिछिया जोर - १ के ११८।.
८१) पानवट्टा - १ के - १८।६।.
८२) सिदुर्या वट्टा १ के - १०।५।४
८३) एं - १ के - ५।.।४
८४) साना थाल - १ के - ३९।७।.
८५) छेडषानि किस्ति - १ के - १३।५।.
८६) पञ्चपात्र आचमनि स्मेत् - ४९।.।.
८७) अत्तरदान - - १ के २८।६।.
८८) वट्टा - १ के - १०।७।.
८९) सम्यट् - १ के २४।५।.
९०) साना उत्तरदान - २ के - २।९।.
९१) साना आपषोरा - १ के ३।९।४

९२) हुका — ४ के — ६२।२'.
२।८.। ९।३। १४।४। १०।३।.
९३) षणौतो बाध्याको — १२।१।४
९४) टिका बट्टा १ सिनका १ चानचुन — २।२'
९५) हातिका गहना गैह्र तोला ८३२।११।४
९६) मध्ये तोला — १९।.।
९७) नगदि जमारु — ७१३॥२
९८) सुनाका पुराना कल्दार असर्फि थान २५ के ताके — ६००
९९) नयाँ नेपालि सुनाका असर्फि थान १ के — २४
१००) कल्दार ७ के दर सैकरा २४ ताके — ८॥ = ।।।.
१०१) लाठयाहि ११ के दर सैकरा २० ताके - १३ ≡ ३
१०२) सुकि — १ के — =
१०३) सुकि १ मध्ये — ऽ३
१०४) अंनि — १ के — —
१०५) मोहर रुपैयाँ — ६७॥.
१०६) मोतिका मोल् — ५७६
१०७) ठुला दाना ७ के दर ११ ताके — ७७
१०८) माझा दाना १०५ के दर ३ ताके - ३१५
१०९) साना दाना ३० के दर २ ताके - ६०
११०) कचौरि ८ मा लाग्याको दाना ४८ के दर २ ताके ९६
१११) ऐं - ७ मा लाग्याको दाना ५६ के दर ।।.ता २८
११२) कमारिकामोल — १२०
११३) मालनि — १ के — ८०
११४) ऐं का छोरी — २ के ४०
११५) साना पाल १ का मोल — ५०
११६) सालका लवेदा — १ के — ५०
११७) मषमलका लामु कुर्थि - १ के - ७०
११८) वुलिन् जोर १ के - ५०
११९) हलवि औना - १ के - १३
१२०) किम षावका चोला - १ के - १८
१२१) ऐं - का फरिया — १ के - ४५
१२२) मषमलका चोला - २ के - ८०
१२३) लैसका टुक्रा टुक्रि के - ३
१२४) ढाल १ के - १२
१२५) षसि - १ के - ८
१२६) वाषि् - १ के — ४
१२७) कुचिनका फरिया - २ के -- १२०
१२८) कसन् तमनका भाडा धानि ५१ऽ॥।≡॥।. के दर ४ ताके रु — २०५।—
१२९) निजका वैठकको — ४ऽ१
१३०) पितल्या लोटा १ कोप्रा
१३१) १ जमा २ के — १ऽ
१३२) करुवा १ के ऽ२।।.
१३३) पितल्या तेलको सामादा
१३४) न १ के ऽ१॥.
१३५) देवाल गिरि स्मेत् पान
१३६) स - १ के २ऽ
१३७) कोठा २ को
१३८) जेठिको — ५९ = ॥.
१३९) तामाको गाग्रि — १ के ऽ२॥ =
१४०) पितल्या झारि — १ के ऽ१।=
१४१) ऐं कोप्रा १ के — ऽ२॥ =
१४२) लोटा — १ के ऽ॥ =
१४३) ढलवट पानस — १ के ३ऽ =
१४४) सुकुंडा — १ के ऽ॥। ॥.
१४५) कांछिको — ४ऽ२।॥ = ।।
१४६) तावाको गाग्री - १ के ऽ२।॥ —
१४७) पीतल्या लोटा — १ के — ऽ॥।.।।.
१४८) ऐं थाल - १ के - ऽ१।≡
१४९) ढलवट तेल षोरि - १ के - ऽ१
१५०) भाचियाको पानस - १ के - २ऽ॥.
१५१) करुवाको थोत्रो पत्रु - ऽ१।=
१५२) सुकुंडा — १ के ऽ१
१५३) ढुकुटिको - २६ऽ२।।≡॥.
१५४) कसौडि - ३ के ३ऽ१ ।≡॥.
१५५) सर्पोस स्मेत् १ के १ऽ।.।.
१५६) कसौडि २ के २ऽ१।≡ १ऽ२।॥. ऽ१ ॥ =
१५७) पितल्या तसला — के १ऽ॥.

१५८) ढल् वट कटौरा ६ के – १ऽ।।.
१५९) ऐं ऐं – ३ के – ऽ१॥ ⁼॥
१६०) ऐं कासिवाल लोटा २ के – ऽ१।।.
ऽ१ ऽ।।·
१६१) पितल्या लोटा १ के — ऽ।. .
१६२) ऐं झारि — १ के ऽ१।.
१६३) ऐं थाल् – २ के १ऽ।.
१६४)
ऽ२।। ऽ।।।.
१६५) पितल्या कोप्रा – २ के १ऽ।।.
ऽ२। ऽ१॥
१६६) पितल्या करांहि — १ के १ऽ१।।⁼
१६७) पञ्चपात्र · १ के – ऽ।।⁼।.
१६८) तापाकामाना – १ के ऽ।⁼
१६९) आप षोरा — १ के – ऽ।।–।।.
१७०) ताकावा गाग्रि.– ४ के – ८ऽ१।।.
२ऽ१।। १ऽ२ १ऽ२ २ऽ२
१७१) तावाको डोल — १ के ऽ२ ।।।.
१७२) कासाका थाल –१ के – १ऽ।।⁼
१७३) तावाको छाप्रि · १ के – ऽ।।.
१७४) तावाको षडकुडा –३ के १३ऽ⁼।
२ऽ१।⁼ ६ऽ ४ऽ१।।।
१७५) तावाको कुम्पा · १ के ऽ२।·.
१७६) पितल्या पन्यू – १ के – ऽ।⁼।।.
१७७) अविघोडा — १ के ५००
१७८) असामि — ५१३९।।–।२
१७९) सुर्जनारान् छिपा — ५०० मध्ये २००
१८०) अम्बर धोज थापा — २००
१८१) फरपिं षेत पाषा वीर्ता — ५००
१८२) जमादार रणसेर षत्रि — १२२।।.
१८३) डिठ्ठा लोकेन्द्र धोज जैसिका जिम्मा ४३४२।–।२
१८४) भगवंत साह्मी — २०५
१८५) विकिमति माल्–
१८६) कचापंना दाना – ५
१८७) बंदुक – ४
१८८) वेलायति षारेदार दोनलि गोलिवाल – १
१८९) ऐं – ऐं – ऐं – छर्वावाल - १
१९०) ऐं – ऐं – रैफल · १
१९१) कपतानि षारेदार . – १
१९२) तरवार – ३
१९३) षुकुरी – ४
१९४) श्री बिलास सगकी ठुलो – १ विडावाल-१
१९५) माझा – १ सुनौला कंटकारी विडको – १
१९६) षुडा – १
१९७) कटारि – १
१९८) वनाति झापन – २
१९९) दरवर – ३
२००) बनाति बर्सादि – १
२०१) घोडा – २
२०२) तिलौरा भबुजा च्याँटा - १ सुबुजा भोज्या - १
२०३) घोडाको साज · १९
२०४) गुछनी लाग्याको वनाति जिनपोस - १
वतुवाल मोहडा - १
२०५) ऐं लाग्याको मषमलको का वनाति ऐं - २
२०६) ठि पोस - १ दोकडि - १
२०७) काठि - १ चारजामा - १
२०८) वागडोरी - १ षरहरा - ७
२०९) दुमचि - ११ कमतडा - २
२१०) मुढा · १
२११) चिनिया पंषा – १
२१२) हुमाउको कल्की - १
२१३) गुछलिबाल द्वाल · २
२१४) सदे · १ कटियाको – १
२१५) सुरुवाल · ४
२१६) किम षावको · २ लाहुरिसाटनको – १
२१७) कुचिनको - १
२१८) च्याढर जोडा - १
२१९) अलं वान हात – ऽ८
२२०) जामेवाल हात् · ऽ२।।.
२२१) कुर्था · ३
२२२) गुछलिवाल वनाति – २
२२३) ऐं मषमलको · १
२२४) डडाला खालका काच् – २
२२५) गुछलिवाल् · १ गुछलि नलाग्याको - १

२२६) वनाति चुस्ता — २
२२७) गुछलिवाल् — १ गुछलि नलाग्याको – १
२२८) अंग्रेजी कुर्थी — १
२२९) वतुवाल जाल – १
२३०) गुछलि लाग्याको मषमलको गलेवंद – १
२३१) हंडा – १
२३२) देवालगिरि – २
२३३) टेनका संदुस – १
२३४) ईस्पात धानि ३ऽ।=
२३५) मेच गोटा – ११
२३६) धागाको मोजा जोर – १८
२३७) ऐं पंजा फुट — ५
२३८) कपडा गैह्
२३९) नैन सुष थान — ९ऽ
२४०) मिहि थान ७ऽ२४
२४१) माझा थान — १ऽ१६॥.
२४२) मोटा थान — ऽ३३॥।.
२४३) किमरष थान — ३ऽ१०
२४४) ढाका जाम्दानि थान १ऽ१०
२४५) गिमति हात् — ऽ१०
२४६) मुलिसकिन् हात् — ऽ१२
२४७) गवन थान — २ऽ२४
२४८) नकलि गवन — १ऽ१३॥.
२४९) ठुलो बुट्टा गवन — ऽ३६॥.
२५०) मोटा नकलि गवन — ऽ३०।।.
२५१) १६ गजा दरेस थान — १
२५२) ८ गजा दरेस थान — ।।.
२५३) फरासिस् थान – १ऽ२॥.
२५४) देशि रंगिन हात् — ऽ१८
२५५) रंगिन नैनसुष हात् – ऽ७।।.
२५६) ल्हिता थान – १
२५७) पिटाहा ल्हिता हात् – ऽ६।.
२५८) कोकटि हात् – ऽ१०
२५९) बुचिकोरा थान – १
२६०) तंज्रेप थान – १
२६१) चुदरि हात् – ऽ१०
२६२) चार षाना हात् – ऽ५
२६३) मुमि छिट् हात् – ऽ२
२६४) २।। हात्या रूमाल – ऽ१०
२६५) नैन किलाट हात् ऽ११
२६६) षाडि हात् – ऽ२६
२६७) जिन् हात् – ऽ२॥.
२६८) रंग रंगको ल्हिहता चयात्याको रूमाल – ८
२६९) षुस्करि हात् – ऽ५।।.
२७०) कुचिन थान · १ऽ६
२७१) वनात् हात् – ऽ८
२७२) मषमलका साना टुक् – १
२७३) वाफदा हात् ऽ१।।.
२७४) पिताम्वरि धोति – १
२७५) सुजनि – १
२७६) धागाको कोर हात् – ऽ१९
२७७) जामा – १
२७८) झाड कुचिन टुक – १
२७९) फलाम्या थान गनति भाडा – १९
२८०) तापक्या – ३ वंचरो – १
२८१) कोन्यासो – १ चुल्यासि – १
२८२) स्यागि – १ सनासो – १
२८३) कराहि – १ कोदालो – १
२८४) हसिया – २ ठडौरो – १
२८५) ढक – २ कुटो – १
२८६) विसैलिको – १ ठेकि – १
२८७) दुईपाउको – १ डारू – १
२८८) चुपि – १
२८९) इषापोषरिको घर १ मध्ये भित्र चोकका दक्षिनपट्टि दुई नाल्या
२९०) लग १ र पुर्व दुई नाल्या मध्ये हात ९।. धुरि देषि जग सम्मको घर १
२९१) घरदेषि दक्षिन पट्टि अवादि वारि पश्चिम पट्टिको आलि देषि पुर्व मुल वा
२९२) टाको पर्षाल देषि उत्तर वारि – १
२९३) मह्रु हिटिको घर १६ षंड मध्ये ५ षंडको भाग – १

२९४) गाई – २
२९५) वहर – १
२९६) यो वंडापत्र चढयाका मितिदेषि अघिको येहि वंडा पत्रमा देहाय न
२९७) चढयाको कारिन्दाहरूसंग. कागजपत्र. बुझदा. केहिवाकि निस्को भ
२९८) न्या येहि अंस भयाको भाग वमोजिम्. वाडि लिउला कारिन्दा सगवहि बु
२९९) झ्दा – केहि बाँकि तिनुं पर्‍यो ठहर्‍यो भन्या. येहि वंडा वमोजिम तिरूला
३००) ईति सम्वत् १९१२ साल मिति वैसाष वदि १ रोज ३ शुभम् –
(यो ऐतिहासिक पत्र उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुभएकोमा हिरण्यबहादुर प्रधानलाई धन्यवाद दिन्छु – लेखक)

टिप्पणी:–

१) यस सन्दर्भमा क्षेत्रविक्रम राणाबाट जानकारी लिइएको हो। सहयोगको लागि उहाँप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

२) जङ्गबहादुरका बाबु बाल नरसिंहले आफूलाई कुँवर भन्दथे र उनका पूर्वजले पनि। तर पछि जङ्गबहादुर र उनका भाइ भतिजाहरूले कुँवर पछि राणा लेख्न थालेका र पछि पछि कुँवर पूरै हटाइ, राणा, ज०व०रा० लेख्न र भन्न थालेको देखिन्छ। यसै पत्रमा पनि जङ्गबहादुर, भक्तवीर समेत सबै भाइको नाम पछाडि कुँवर राणाजी लेखिएको छ।

3) Padma Jung Rana, Life of Jung Bahadur Rane, (Second reprint) Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar. 1980 p. 9.

४) ने० ए०अ० केन्द्रद्वारा सञ्चालित मु०प०अ० परियोजनाको संग्रहमा रहेको अप्रकाशित पत्र।

५) बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग १, राजदरबार: श्री ५ महाराजाधिराजको प्रेस सचिवालय, वि०सं० २०२४, पृ ३८६।

५, ख) यज्ञविक्रमको संग्रहमा रहेको १ पत्रमा कास्की र लमजुङ शिवरामसिंह बस्नेतका संतानको भएको र पछि जङ्गबहादुरलाई कास्की र लमजुङको महाराज बनाउदा पूर्वको भूभाग धेरै दिएर साटेर जङ्गबहादुरलाई दिइएको देखिन्छ।

६) क्षत्रविक्रम राणाले बताउनु भए अनुसार।

७) यज्ञविक्रम राणाले बताउनु भए अनुसार बमबहादुराको नाममा त्यहाँ घर थियो र उनका संतानहरू सबै जसो आफै त्यहीं बस्दछन्।

८) Rana, op. cit. No 3. p.9.

९) बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, (तृतीय संस्करण) वाराणसी: कृष्ण कुमारी देवी, वि.सं० २०२६, पृ. २४।

१०) घटराज भट्टराई (संपा०)साहित्यकार झपटबहादुर राणा, काठमाडौं: यज्ञविक्रम राणा, वि०सं० २०२७, पृ. २।

११) ऐजन्, पृ. १३८।

१२) धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं: नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, वि०सं० २०३०, अ० संख्या ७३–७४। रमेश ढुङ्गेल, "नेपालमा धातु उद्योग धन्दाको ऐतिहासिक परम्परा" चारुमती, अंक १, (२०४० पौष) पृ. ४६।

१३) D. R. Regmi, Mediaeval Nepal, Vol. II, Calcutta, K.L. Mukhopadhyay. 1965. pp.527- 528.

१४) नयराज पन्त र अरू, (संपा०) श्री ५ पृथ्वी नारायण शाहको उपदेश, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि०सं० २०२५, पृ. ३२४।

१५) परिशिष्टमा हेर्नुहोस्।

16) Braim H. Hogdson, Essays on the Languages, Literature and religion of Nepal to Tibet, (Reprint) Varanasi: Manjusri Publishing House, 1972, p.12.

१७) शर्मा, पूर्ववत्, नं. ९, पृ ३५७।

18) M.C. Regmi, Nepali Economic History, (Reprint) New Delhi; Manjusri Publishing House, 1978. p 153.

१९) शंकरमान राजवंशी, (संपा०) शाहकालीन ऐतिहासिक चिट्ठीपत्र संग्रह, भाग १, पुरातत्व विभाग, वि०सं० २०२३, पृ. ३३।

20) D. R. Regmi, op. cit. No. 13, pp. 528, 532.

२१) नरहरी नाथ योगी, (संपा०) इतिहास प्रकाशमा संधिपत्र, भाग १, काठमाडौं: दाङ्ग आध्यात्मिक संमेलन, वि०सं० २०२२, पृ. ७०–७२।

D. R. Regmi, Modern Nepal, Vol. I, Calcutta: K. L. Mukhopadhyay, 1975, p. 277.

22) Colonel kirkpatrick, (Reprint), An Account of the Kingdom of Nepal, New Delhi: Manjusri Publishing House, 1969, pp. 211-212

23) M.C. Regmi, op. cit. No. 18, p. 154.

24) Hodgson, op. cit. No. 16, p. 19.
Regmi, op. cit. No. 18, pp.169-170.

25) Hodgson, Ibid.

26) Regmi, op. cit. No. 18, p. 170.

27) Ibid, pp. 170-171.

२८) सूर्यविक्रम ज्ञवाली, नेपाली उत्पत्तिको मध्यकालीन इतिहास. काठमाडौं: रायल नेपाल एकेडेमी, वि०सं० २०१९, पृ. ३०८।

२९) देवीचन्द्र श्रेष्ठ, (संपा०) महर्ग निवारण, काठमाडौं ने०ए०अ०सं०, वि.सं. २०३० पृ २९।

30) G.D.H. Gimlette, Nepal & the Nepalese, London: HF & G. witherby, p. 79.

३१) शंकरमान राजवंशी, (संपा०) पुरातत्व पत्र संग्रह, काठमाडौं: भाग २, श्री ५ को सरकार पुरातत्व र संस्कृति विभाग, वि.सं. २०१८, पृ. ९०।

३२) दुण्डिराज भण्डारी, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, वाराणसी: मनोहर प्रेस, वि.सं. २०२७, पृ. ३५९–३७१।

३३) श्रेष्ठ,पूर्ववत्, नं. २९, पृ. १५ (मूल), पृ २९ (सपादकीय)।

३४) परिशिष्ट हेर्नुहोस्।

३५) श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. २९, पृ. १३ (मूल) पृ. १६ (संपादकीय)।

३६) शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, "जङ्ग बहादुर कालीन नाचगाणको स्थिति दर्शाउने केही प्रसंग", स्मारिका, (२०३९ पौष) रत्न रेकर्डिङ संस्थान, पृ. ७९-८८। [बेलायतबाट षरिद भै आएको पेनेवाल वाजाको पटनादेखि हेटौडासम्मका भाडा दिनाके हरते साहु धर्मनारान बदस्त तहविलदार जोगमान (रु ११५॥] कौसी तोसा षानाका खर्चको पुराना दड्डा–पृ ७२।

३७) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, दोलखाको ऐतिहासिक रुपरेखा, काठमाडौं: ने०ए०अ०सं, वि.सं. २०३१, पृ. १४२।

३८) श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. २९, पृ. १५ (मूल)।

३९) ऐजन्, पृ. १४।

40) Gimlette, op. cit. No. 30, p. 81.

41) Canpbell "Cotton manufacture in Nepal" Journal of the Royal Asiatic Society, Bengal, (April 1836)

४२) बज्राचार्य र श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. ३७, पृ. १७६-७७।

४३) जगदीशचन्द्र रेग्मी, शाहकालीन कला र वास्तुकला, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, वि०सं० २०३३, पृ. ५५–६९।

४४) परिशिष्ट हेर्नुहोस्।

४५) गोपालदत्त पाँडे, व्यक्त चन्द्रिका, प्रथम संस्करण, (नेपाली भाषामा लेखिएको नेपाली कागजको) परिभाषा खण्ड, पृ. १

46) Framsip Buchman Hamilton,(Reprint) An Account of the Kingdom of Nepal,Delhi, Manjusri Publishing House, 1977, p. 214.

४७) श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. २९, पृ. ८ (संपादकीय)

४८) 'आजकाल नेपालमा मोहर रुपिया एकको पचीस गंडा पाइन्छ. अरू २२ गंडी २२॥ गंडी २० गंडी १६ गंडीको एक रुपियाको चलनछ परन्तु

जात २ का रुपिया र पैसाको समय र भाउ घटि बदि हुन्छ सो व्यवहारले थाह पाउनु पर्दछ । (व्यक्त चन्द्रिकको परिभाषा खण्डबाट)

49) T. R. Vaidya; "Monetary systen and Market rate during the reign of P. N. Shah" Voice of History, Voll. II, (1976) p.8.

५०) बज्राचार्च र श्रेष्ठ,पूर्ववत्, नं. ३७, पृ. १५८ ।

५१) ऐजन्, पृ. १५७ ।

५२) ऐजन् पृ. १६४, १८० ।

५३) ऐजन्, पृ. १४७-१४८ ।

54) Vaidya, op. cit. No. 49, p. 4.

५५) ने.ए.अ. केन्द्र, मु.व.अ. परियोजनाको संकलनमा रहेको अप्रकाशित पत्र ।

५६) इतिहास संशोधन मण्डल, (संपा.) पूर्णिमा, अंक ५७ (रामजी तिवारी अंक) (२०४१ आषाढ श्रावण) पृ. ४७ ।

५७) चित्तरञ्जन नेपाली, जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं रत्न पुस्तक भण्डार, वि.सं.२०२२ पृ. ३२९-३३२।

५८) पूर्ववत्, नं. २९, पृ. १४ (मूल) ।

59) Vaidya, op. cit. No. 49, p. 10.

६०) पूर्ववत्, नं. ५५ ।

61) Vaidya, op. cit. No. 49, p. 11.

62) Regmi, op. cit. No. 18, p. 82.

६३) श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. २९, पृ. ११ (सम्पादकीय) ।

६४) बज्राचर्य र श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. ३७, पृ. १८२ ।

६५) धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०३७, पृ ५८५, अ. संख्या १६३ ।

66) Kirkpatrick, op. cit. No. 22, p. 96.

67) Ibid, p. 95.

68) Ibid. pp. 95-96.

६९) 'लाल' एक किसिमको फल विशेषको आधारबाट गरिने तौल हो । यो फल (लाल गेडी) मास भन्दा केही ठूलो आकारको हुन्छ । यस्ता विभिन्न किसिमका फललाई तौल साधन बनाउने परम्परा ज्यादै पुरानो हो । प्राचीन साम्यताहरूमा पनि सर्स्यौंका गेडा आदि तौलको काममा प्रयोग हुन्थ्यो । (हेर्नुहोस्, चक्रपाणी चालिसे (अनु.) मनुस्मृति, काठमाडौं: नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति वि०सं० २००३, पृ. २७०) ।

७०) बज्राचार्य र श्रेष्ठ, पूर्ववत्, नं. ३७, पृ. ६९ ।

७१) ऐजन्, पृ. १७९ ।

७२) पूर्ववत्, नं. ५५ ।

७३) शर्मा, पूर्ववत्, नं. ९, पृ. ३२९ ।

७४) नयराज पन्त, "श्री ३ महाराज रणोद्दीप सिंह" पूर्णिमा, अंक २५, (मार्ग २०२८) पृ.४० ।

७५) भट्टराई, पूर्ववत्, नं. १०, पृ. २ र डा० चुणामणि बन्धु, (सपा.) स्मृतिका केही पृष्ठहरू काठमाडौं, यज्ञ विक्रम राणा, वि सं.२०४१, पृ, १०७, (घरको चित्र)

७६) धनबज्र बज्राचार्य र अरु (संपा.) इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय, पहिलो भाग, काठमाडौं जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०१९, पृ २१५-२१७।

77) Arthur Lewis, The Theory of Economic Growth, (6th impression) George Allem & Unwin Ltd. 1963, p. 23.

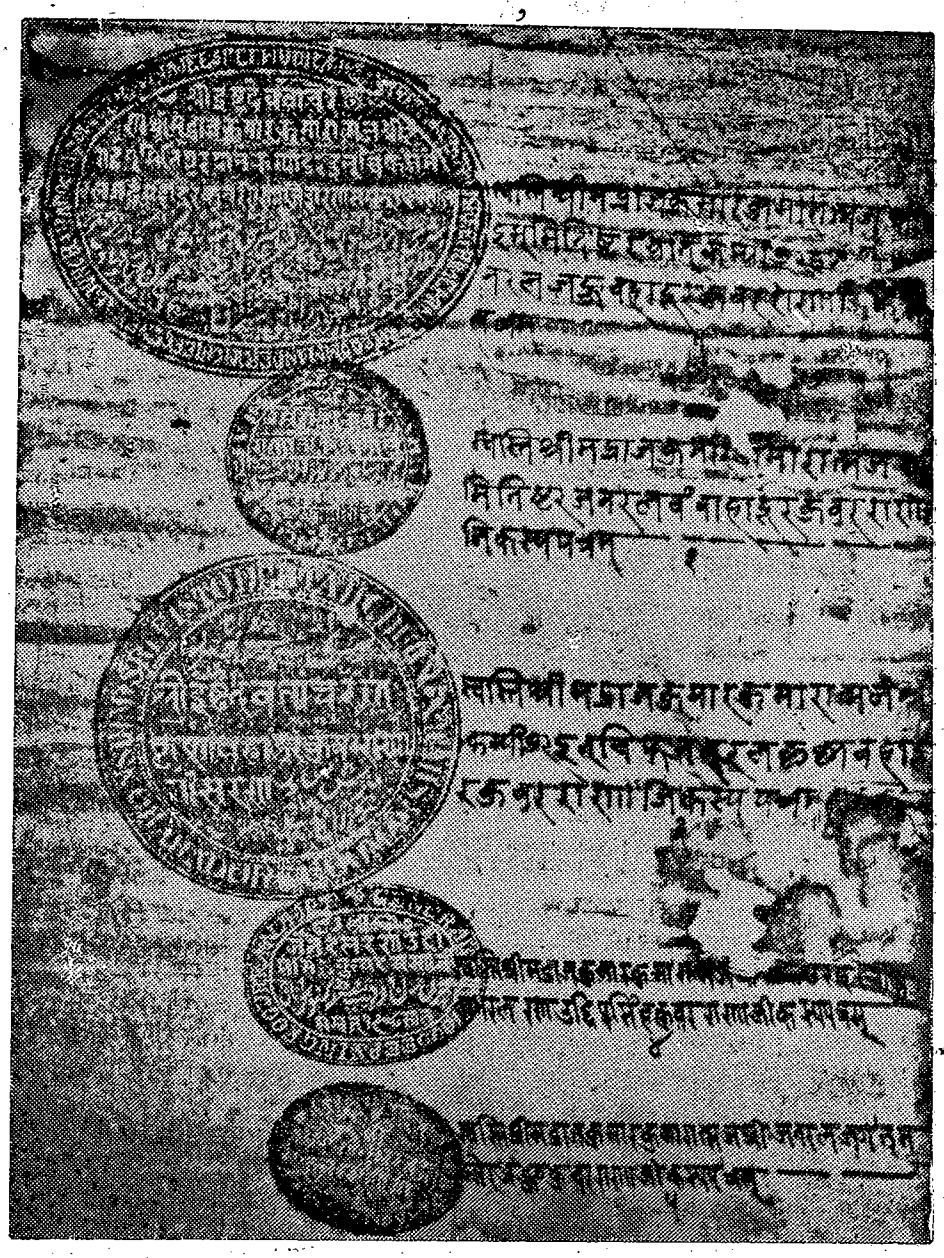

जनरल भक्तवीर कुँवर राणाले छोराहरूलाई गरिदिएको अंशबण्डापत्रको अगाडिको भाग ।

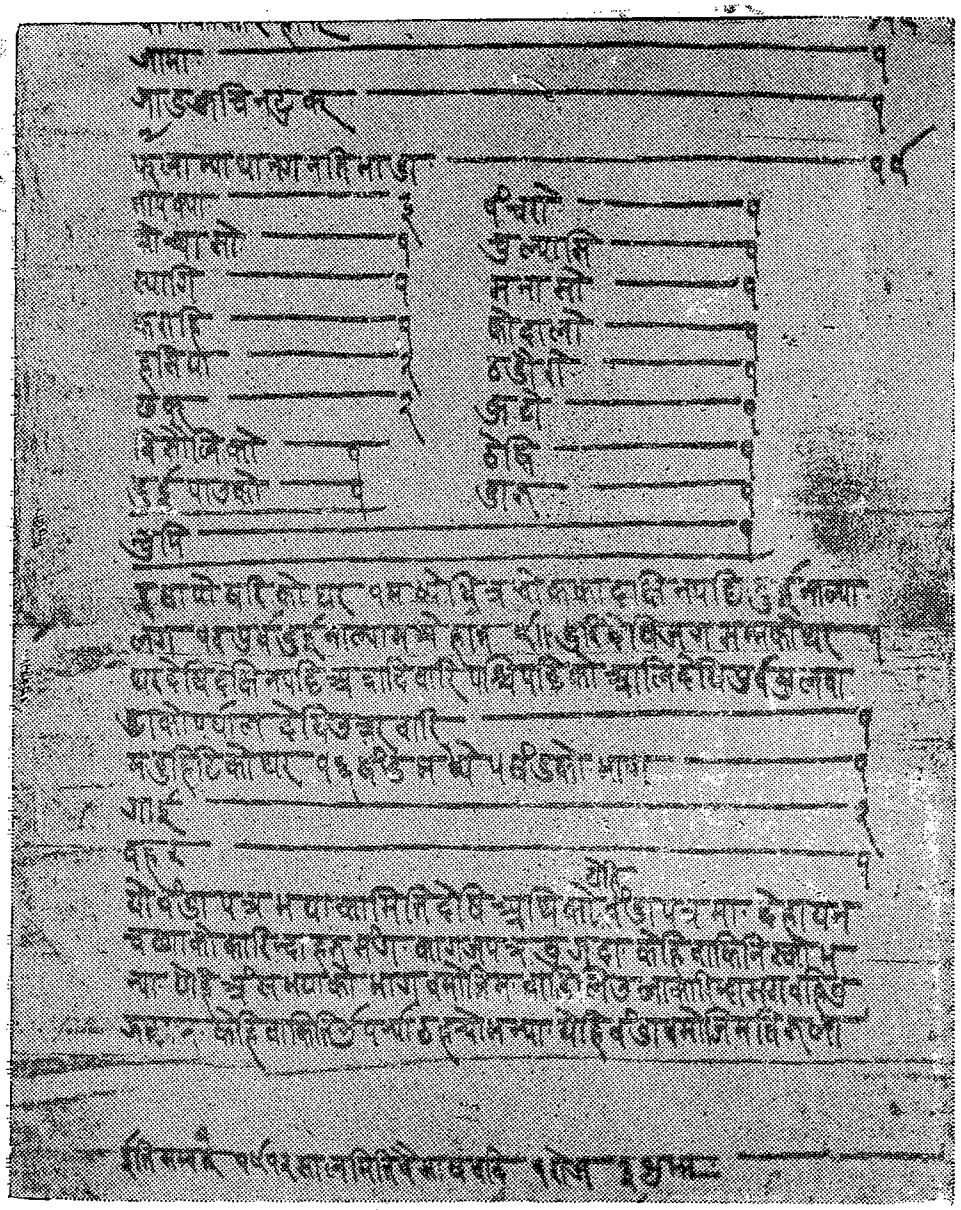

जनरल भक्तवीर कुँवर राणाले छोराहरूलाई गरिदिएको अंशबण्डापत्रको पछाडिको भाग ।

दुरा जातिको चिनारी

मुक्तिनाथ घिमिरे

संसारमा धेरै जाति र धेरै भाषा छन् । ती जाति र भाषाहरूका रूपलाई टुक्राउँदै त्याउँदा हाम्रो नेपालमा पनि धेरै जाति र धेरै भाषाभाषीहरू छन् । पूर्वको भाषाको लवज र पश्चिमको भाषाको लवज फरक हुन्छ । त्यस्तै पहाड खण्डको लवजसंग तराईको लवज पनि फरक हुन्छ । यसै गरी नेपाली एक राष्ट्र भाषा भित्रका भाषाहरूमा पनि भिन्नता पाइन्छ । जस्तो पूर्वतिरका नेपालीले "सारो" भन्दछन्, पश्चिम तिरका नेपालीले 'डाङ्ग्रे" भन्दछन् । त्यस्तै पूर्वीयाले (पूर्वेलीले) "सुपो" भन्दछन्, पश्चिमेले "नाङ्लो" भन्दछन् । पूर्वेलीले "खाउलाउ, होउलाउ" भन्दछन् भने पश्चिमेले "खाउला, होउला" भन्दछन् । यसरी भाषाको विभिन्नता भएको पाइन्छ । त्यस्तै रहन सहन र भेषभूषामा पनि भिन्नता पाइन्छ । यति मात्र नभएर नेपालमा जातीय भाषा यत्रतत्र धेरै छरिएका छन् । भाषाको साथै चालचलन र संस्कृति पनि जाति अनुसार फरक छन् । कोही जाति विकासको बाटोमा अगाडि बढिसकेका छन् भने कोही धेरै पिछडिएका जातिहरू पनि छन् । ती पिछडिएका जातिहरूमध्ये दुरा जाति एक हो ।

परिचय:– दुरा जाति न होचा, न अग्ला, मोटो घाटो शरीर भएका, करीब मङ्गोल वर्ण भएका, सज्जन आनीवानी भएका, निश्चिन्त विचारका, हँसिलो मुहुडा भएका, मिलनसार समाजको एक जाति हो । यो जातिमा प्रायः रीस र आन्तरिक प्रतिशोधको भावना हुँदैन । यिनीहरूको जमात भोलेभाले हुन्छ । शारीरिक बनोट गुरूङ जातिको जस्तो हुन्छ । बोलिको लवजमा गुरूङ जातिकोसंग केही अंश मात्र मिलेर उनको आफ्नै पाराको वैशिष्ट्य झल्किन्छ । परम्परागत यो समाजको आफ्नै भाषा छ । तर आजकाल उक्त भाषा लोप हुँदै गइरहेको छ । भाषाको एक उदाहरण मात्रको खा भनेको धानको भात खाएँ । तर गुरूङ समाजमा हुने दुरा जातिले गुरूङ भाषा र मगर समाजमा हुने दुरा जातिले मगर भाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ । यो जातिको आफ्नो अलग संस्कार छ । गुरूङ वा मगर जातिबाट फुटेर दुरा भएको हो कि भन्ने आशङ्का छैन ।

वस्ती:– दुरा जाति पश्चिम नेपालको केही ठाउँमा छरिएर बसेको पाइन्छ । जस्तो, लमजुङको ठूलो स्वारा, हाँडी खोला, नेटा, तुलुङ, दुराडाँडा, कुन्छामा, तनहूँको दमौलीमा (नयाँ वस्ती) यी ठाउँहरूमा दुरा जातिको बसोबास छ । यिनीहरूको वस्ती प्रायः पहाडी क्षेत्रमा छ । कोही ठाउँमा अलि तल (फेदीमा) पनि बसेको पाइन्छ । यो जातिको वस्ती भएको ठाउँमा प्रायःजसो घाँस, दाउरा, जङ्गल, पानीको राम्रो व्यवस्था मिलाएर रहेको पाइन्छ । एकातिर घरहरूका लहर अर्कातिर गाईबस्तुका निकास भएका गल्ली रहेको पाइन्छ । आफ्ना घर एवं भित्री बारीका वरिपरि राम्रोसंग बार बारेर सजाइएको हुन्छ ।

प्रत्येकका घर–घरमा कुकुर पालिएका हुन्छन् । घरहरू नजिकै नजिकै बनाएर घना वस्तीमा यिनीहरू बस्न चाहन्छन् । आफ्नो समूहबाट छुटेर सुविधा पाउने ठाउँ भएपनि टाढा जान मान्दैनन् ।

खाना:– दुरा जातिको मुख्य खाना अन्नमा मकै, कोदो, धान । तरकारीमा आलु, साग, मूला, भट्ट । यी खाद्य पदार्थहरू आफैले उत्पादन गरेर खान्छन् । गाई, भैंसी, भेंडा, बाख्रा, यी पाल्तु जनावर पालेर यिनीहरूबाट दूध, घीउ, दहि, महि, मासुको प्रयोग खानामा गर्दछन् । प्रशस्त कुखुरा पालेर मासु खान्छन् । अन्य फलफूलहरूको खेती पनि गर्दछन् । जस्तो तरूल, भ्याकुर, रानीगिठा, कन्दमुल आदिको खेती गरी आनन्दले खाने गर्दछन् ।

रहन सहन:– बिहान उठेपछि यिनीहरूले केही खाना खान्छन् । मकै होस्, भट्ट होस्, रोटी होस्, फलफूल होस्– केही खाना खाएर मात्र अरू काममा लाग्दछन् । अनि घाँस काट्ने, दाउरा बोक्ने, खेतबारीमा काम गर्ने, आफ्नै समुदायमा आवश्यकता अनुसार आपसी सहयोग गर्ने गर्दछन् । जात्राहरूमा निकै रमाएर ठूलो जमात भएर जान्छन् । कोही समयमा त ३,४ दिनसम्म पनि जात्रामा भुल्दछन् । यिनीहरू निकै खर्चिला हुन्छन् । अतिथि सत्कार गर्नु पर्छ भन्ने आफ्नै समुदायको तरीका छ ।

पहिरन :– दुरा जातिमा पुरुष जातिको पहिरन भोटो लगाउने, कछाड बेरिने, टाउकामा टोपीको साथ एक फेटा गुथ्ने गर्दछन् । अझ पहिलेको चलनमा त भोटोको सट्टा कपडाको गादो पारेर लगाएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि लमजुङे राजा यशोवम्ह शाहलाई भीरकोटबाट ल्याउँदा कुसुमाकर घिमिरेको नेतृत्वमा गएको टोलीमा दुई जना दुरा पनि राखिएका रहेछन् । ती दुईमध्ये खड्गदुराको नाम निकै प्रसिद्ध छ । उनले उक्त राजालाई जाबीमा राखेर बोकेर ल्याएका छन् । त्यो अभिलेखमा उनको पहिरन गादो परेको छ ।

महिला जातिको चाहिं चोलो, गुयु लगाउने, मुजेलो पछाडि फुर्का पारेर टाउकामा बाँध्ने र घलेक लगाउने चलन छ । गहनाको हकमा नाकमा एक झम्के बुलाकी र एक नाकफुली लगाउने चलन छ । कपडाको घलेकमा र गहनाको झम्के बुलाकीमा उनीहरूको वैशिष्य झल्कन्छ । हातमा चेप्टा-साना सेता चुरी लगाउँछन् ।

मनोरंजन:– दुरा जातिको बाल्यकालदेखि नै मनोरंजनमा बानी बसेको पाइन्छ । मनोरंजनमा एक महत्वपूर्ण अङ्ग हो– रोदी । दिनभर अनेक प्रकारका काम गरे । अनि साँझमा आफ्ना घरमा आएर मीठोमीठो जे जस्तो हुन्छ खाना खान्छन् । अनि साँझ गाउँघरका ठिटाठिटी रोदी घरमा जम्मा हुन्छन् । एउटा गाउँमा चार जनासम्म रोदीघर हुन्छन् । उमेरको आधारमा जेठी रोदी, माहिली रोदी, साहिंली रोदी र कान्छी रोदी हुन्छन् । आ-आफ्ना दामली भएका ठाउँमा जान्छन् । त्यहाँ नाच गान हुन्छ, मादल, खैंजडी, मुजुरा, मुरली बजाउँछन् । कहिले काहीं गाउँका बूढा बुढी पनि भेला हुन्छन् । मनोरञ्जनको कार्य समाप्त भएपछि कोही आफ्नै घरमा सुत्न जान्छन् । कोही त्यहीं सुत्छन् । उज्यालो भएपछि घर जान्छन् । त्यस रातभर रोदी घरमा पसारो परेपनि प्रायः अनैतिक कार्य हुँदैन ।

मनोरंजनको अर्को रूप के छ भने वर्षाभरि खुब मेहनत गरेर काम गर्छन् । वरपर गाउँ घरमा खेतालाको रूपमा काम गरेर केही रूपैयाँ आर्जन गर्छन् । अनि आपसमा पनि केही रूपैयाँ उठाएर जम्मा गर्छन् । एकै मुष्ट रूपैयाँले मनोरंजनको एक रूप रिसिङ्के खान्छन् । यसमा सबै भेला भएर मासु लगायत विभिन्न खाद्य परिकारहरू बनाएर ३,४ दिनसम्म रमाइलो गरेर खान्छन् । अरू जात्रामात्रा र अन्य साना तिना मनोरंजन धेरै छन् ।

चाड पर्व:- यिनीहरूले दशैं, र तिहारलाई विशेष रूपले मान्दछन् । यी बाहेक माघेसंक्रान्ति, वैशाखी पूर्णिमा (बुद्ध जयन्ती), श्रीपञ्चमी (सरस्वती जयन्ती) यी दिनहरूलाई पर्व मानेर रमाइलो गर्छन् । अर्को महत्वपूर्ण रमाइलो मौका हो घाँटु । यस पर्वमा घाँटु नचा-

उने चलन छ । १५ वर्ष मुनिका केटीहरूलाई ठूला माला, जन्तर, काँडे बाला र काडा लगाई सिंगारेर नचाउँछन् । वरिपरि घेरै मानिस बसेर घाँटुका गाथा गाउँछन् । एक हप्तासम्म यो रमाइलो मेला चलाएर वैशाख पूर्णिमाको भोलि पल्ट समाप्त हुन्छ ।

व्यवसाय:- यस जातिको आधुनिक खालको उद्योग धन्दा त केही छैन । आफ्नै पाराको घरेलु धन्दा चाहिं गर्छन् । भेंडा पाल्ने र भेंडाको ऊनबाट महिलाले राडी पाखी बुन्ने चलन हुन्छ । पुरुषले सिंगाला बाँसको डोका, नाम्ला, स्याखु, छन्नी, थुन्से, माछा मार्ने सिप्रिङ, फुलुङ् आदि बनाउँछन् । जङ्गलमा शिकार खेल्ने, खोलामा माछा मार्ने, दुम्सी खेदने, रातिमा कालीजको शिकार गर्ने, भालूलाई पासो थाप्ने जस्ता काम गर्दछन् । कोही भारतमा, सिंगापुरमा सेनामा भर्ती पनि हुन्छन् तर जात लुकाएर । गुरूङको जातबाट प्रख्यात भएर सैनिक बनेका हुन्छन् । आजकाल त ती मुलुकका मानिसहरूले दुरा भनी एक सज्जन जाति हो भन्ने चिनेर जात नलुकाई पनि भर्ना हुन थालेका छन् । यस बाहेक अन्य व्यवसाय वस्तु पाल्ने, खेती गर्ने मात्र हो । माथिका व्यवसाय बाहेक अन्य व्यवसाय हाल देखिएको छैन । सीप भने निकै भएका हुन्छन् ।

संस्कृति र धर्म:- संस्कृति र धर्मको सम्बन्धमा विभिन्न धर्मको समीक्षा गर्न सक्ने अवस्था त छैन । परम्परागत सामाजिक मान्यता र रीतिरिवाजलाई मानिआएका हुन्छन् । नाचगान, पूजाआजा, सेवाका कार्यहरू गरी नै रहेका हुन्छन् । आफ्नो संस्कृतिलाई छाडेर जान मान्दैनन् । लेनदेन व्यवहार दुरा जातिसंग नै हुन्छ । विवाहमा केटा पक्षबाट केटी माग्न जाने चलन हुन्छ । केटीका बाबुआमा र दाजुभाइहरूको मञ्जुरी भएमा धर्म गठबन्धन रूपी आफ्नो चलन अनुसार त्यहाँ बस्नेहरूले रक्सी पिउने चलन हुन्छ । तन्त्रमन्त्र, झारफुक आदि सामाजिक मान्यता छन् । तन्त्र विद्यामा पनि निपूर्ण भएका व्यक्ति पाइन्छन् । उनीहरूलाई झाँक्री भन्दछन् । धर्ममा हिन्दू धर्मकै प्राधान्य देखिन्छ ।

देवी देवता:- यिनीहरूले भंगेर, नाग, देवीको पूजा गर्छन् । कुल देवताको पनि पूजा गर्ने चलन छ । देउरालीमा ध्वजा चढाउने चलन छ ।

शिक्षादीक्षा:- शिक्षाको क्षेत्रमा यो समाज धेरै पिछडिएको छ । पूंजी पनि कम भएको र शैक्षिक चेतना नभएकोले पढ्नु पर्छ, शिक्षाको महत्त्व यो हो भन्ने कुरालाई जागृत गराउन त विशेष अभिवादन नै चलाउनु पर्छ । पुरानो अशिक्षित वातावरणलाई हटाएर शिक्षाको ज्योति फैलाउने कार्य नभएसम्म यो समाज अगाडि बढन सक्तैन ।

सामाजिक व्यक्तित्व:- एकातिर धनको कमी र अर्को तर्फ अशिक्षित समाज भएकोले अरू जाति सरह समाजमा यस जातिको व्यक्तित्व छैन । आफ्नो सनुदायबाट अर्को समुदायमा मिसिदा यस जातिले स्थान पाउन सक्तैन ।

उद्योग व्यवसाय, पूँजी, शिक्षा र सामाजिक उत्थानमा पछाडि परे तापनि अन्य व्यवहारमा यो जाति भद्र र शान्त नागरिक हो । गाउँ घर र देशमा पनि यस जातिले शान्ति चाहन्छ । छुत्याइ, फट्याँई र लोभ हुँदैन ।

श्री १०८ हंसानन्द स्वामी परमहंस

राजाराम सुवेदी

नेपाल क्षेत्र अनादिकालदेखि तपोभूमि रहँदै आएको हो। यस क्षेत्रमा धेरै महापुरुषहरूले जन्म लिई आफ्ना ज्ञानले अरूलाई पनि मद्दत पुऱ्याई गएका छन्। उदाहरणको निम्ति नेपालमा प्रख्यात तपस्वीहरूकै लिन सकिन्छ। स्कन्द पुराणमा नै भनेको छ। [1]

जैमिनिरुवाच:

नेपालं च महाक्षेत्रं भुक्तिमुक्तिफल प्रदम्।
वदतत् कीदृशं क्षेत्रं श्रोतुमुत्सुकितं मनः ॥५॥

मार्कण्डेय उवाच:

नेपाल क्षेत्रमाहात्म्यं शृणुसावहितो मुदा।
पीठानां परमं पीठं क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ॥६॥

अर्थात्, भुक्तिमुक्ति फल दिने महाक्षेत्र (ठूलो तीर्थ) नेपाल कस्तो क्षेत्रमा पर्दछ बताउनुहोस् भनी जैमिनीले प्रश्न गर्दा मार्कण्डेय मनुले दिएको जवाफमा पीठहरूमा पनि ठूलो पीठ मानिने, क्षेत्रहरूमा पनि ठूलो क्षेत्र मानिने नेपालको माहात्म्य सावधान एवं प्रशन्नचित्त भएर सुन्नुहोस् भनेका छन्।

महापुरुष बन्नलाई कुनै न कुनै व्यक्तिको अति महत्त्वपूर्ण सहयोगको अपेक्षा पर्दछ। तपस्वीहरूको त कुरै अर्को छ। एक तपस्वीले आफ्नो तपोबलद्वारा प्रशस्त अनुयायीहरू तयार गर्दछ। केही कालपछि आफ्नो र आफ्ना गुरुको नाम समेत अमर गराएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन्। त्यस्ता उदाहरणहरूमा स्वर्गद्वारी महाप्रभुका गुरु श्री १०८ हंसानन्द स्वामी परमहंसलाई नै लिन सकिन्छ। अतः हामी तिनै हंसानन्दको जीवनी-बारे खोजी गर्नपट्टि नै लागौं।

हंसानन्दको जन्म वि.सं. १८७१ मा गण्डकी अंचल का-स्की जिल्लाको पाऽदुर गाउँमा भएको थियो। उनका बाबुको नाउँ महिधर पौडेल र आमाको नाउँ दिलमाया थियो। हंसानन्दको सानै उमेरमा विवाह भएको थियो। उनकी पत्नीको नाम जानकारी हुन सकेको छैन। [2] हंसा-नन्द उपाध्याय पौडेल ब्राह्मण हुँदा उनको न्वारानको नाम पशुपति हो। त्यस समयमा मानिसको नाम दुई वा त्यसभन्दा बढता राख्ने चलन हुँदा उनको अर्को नाम हरिप्रसाद पौडेल पनि थियो। [3] पाऽदुरको समाज पहिलेदेखि शिक्षित थियो। सो क्षेत्र कास्की राज्य अ त-र्गत पर्ने हुनाले र कास्की राज्य ज्ञानको धनी हुनाले "शास्त्र हराए कास्की जानू" भन्ने उखान प्रचलित थियो। पण्डित राजिवलोचन पराजुली र पण्डित जय भद्र उपाध्याय सुवेदी जस्ता विद्वान्हरूले कास्कीको नाउँ र यश बढाएका पाउछौं। त्यसैको प्रभावले हंसा-नन्द वा पशुपतिले संस्कृत पढ्न मन गरी सोह्र वर्षको अवस्थामा हरिद्वार (भारत) तर्फ लागेको बुझिन्छ। त्यहाँ उनले पाँच वर्षसम्म कर्मकाण्डका साथै पुराणहरूको अध्ययन गरी आफ्नो घर पाऽदुर तर्फको बाटो लिए। गाउँघरतिर पुराण लगाउन सक्ने पढेका ब्राह्मणलाई सहजताय पण्डितजी भनिन्थ्यो। त्यसैले ती पशुपति

पौडेललाई पनि "पशुपते पणित" भन्न थालियो । अलि पातलो र फूर्तिलो जीउडालका हुँदा उनलाई गिज्या-उनु पर्दा "च्याङ्ग्रे पण्डित" पनि भन्दथे ।[4]

हरिद्वारबाट फर्केपछि पशुपति पौडेलको वृत्ति राम्ररी चल्न थाल्यो। त्यस्तै अवस्था गुजृदै थियो, उनकी विवाहिता पत्नी रोगी भै दिंदा सन्तान हुन सकेनन् । प्रौढावस्थामा पुग्दा पनि निसन्तान हुँदा उनलाई कता-कता वैराग्य लाग्दै आएछ। त्यस ताका नेपालमा कमाराकमारी पाल्ने चलन थियो। कमाराको भन्दा कमारीको मोल दोब्बरसम्म हुन सक्थ्यो । पण्डित पशुपति पौडेलका घरमा पनि एक तरूनी घर्तिनी कमारी बसेकी रहिछ। त्यसको नाम रहेछ श्यामकली घर्तिनी। पण्डितजी सोही कमारीसंग लहसिएकाले उसै-लाई पछि स्वास्नी तुल्याए । तत्कालीन समाजमा आफ्ना घरकी दासीलाई स्वास्नी तुल्याउँदा त्यति निन्दनीय ठानिदैनथ्यो। सो व्यक्तिको भात पनि हटकिदैनथ्यो । वरू सन्तान भने वर्णशंकर पैदा हुन जान्थे। पशुपति पण्डितको पनि त्यस्तै भयो।

आफ्नो विवाहिता पत्नीपट्टिबाट सन्तानोत्पादन नभएका कारणबाट पशुपति पौडेललाई वैराग्य उत्पन्न गएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो। त्यसमाथि पनि वि. सं. १९०१ मा उनै धर्मपत्नीको जीर्ण रोगको कार-णले देहान्त भएकोले उनी विक्षीप्त प्रायः हुँदै गए। अलि कोमल हृदयी भएकाले उनले सो दुर्घटना सहन सके-नन्। हरिद्वारमा कुनै आश्रममा बसी पढ्दा उनको सत्संगत साधु-सन्तहरूसंग हुनु स्वाभाविकै हो। तसर्थ मनमा विरक्ति आउँदा आफू बसेको घर श्यामकली घर्तिनी र उनको छोरो बलबहादुर खत्रीलाई छोडी आफू सानो कुटी बनाई पाङ्दुर गाउँको फाँटमा पर्ने झरि खेतमा बस्न थाले। उनले त्यहाँ रोपेका २५ बोट आँपका बोटहरू सबुतै छन्। त्यस कुटीमा बस्दा पनि मन सन्तुष्ट हुन नसकेको कारणबाट ठाउँ ठाउँ घुमफिर गर्न थाले। घुम्दा घुम्दै उनी हाल गुल्मी जिल्लाको रेसुङ्गा भन्ने ठाउँमा पुगे। त्यो वेला रेसुङ्गामा एक सन्त, जो जोसमनी मतका दीक्षित थिए, शशिधर स्वामी बस्दथे। त्यसै ठाउँमा ती कास्की पाङ्दुरका पण्डित पशुपति उपा-ध्याय पौडेल पनि पुगी सत्संग, शास्त्रार्थ एवं हृदय खोली वातचित गर्न थाले।[5]

रेसुङ्गाका स्वामी सन्त शशिधरको संगतबाट ती पण्डित पशुपति यति प्रभावित भए कि उनको अस्थिर मन समुद्रको पौंधको जल झैं स्थीर हुन गयो। त्यति मात्र होइन उनी शशिधरबाट जोसमनी मतका दीक्षित भै गेरूवा बस्त्र धारण गर्न र लटा समेत पाल्न थाले। पाङ्दुरतिर उनलाई "लटे बाबा" पनि त्यसपछि भन्न थालेको पाइन्छ। जोसमनी मतबाट दीक्षित भएपछि उनको वाना र नाउँ पनि परिवर्तन हुने भयो। सन्त शशिधरले उनको नाउँ हंसानन्द राखिदिए। रेसुङ्गाका स्वामी शशिधरका चेलाहरूमा श्री ५ रणबहादुर शाह,[6] काजी रणवीर सिंह थापा[7] बागलुङका कुमाई कवि तथा पण्डित वीरशाली पन्त[8] नेपालको इतिहासमा ख्याति प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मानिन्छन्। श्री ३ जङ्ग बहादुर राणालाई त शशिधरले दङदास पारिदिएको कुरा जनकलाल शर्माज्यूले स्पष्ट प्रकाशपार्नु भएको छ[9] । रेसु-ङ्गामा धेरै महीना बसेपछि स्वामी हंसानन्दलाई तीर्थाटन एवं देशाटन गर्ने विचार आयो। त्यसै सिलसिलामा घुम्दै जाँदा उनी हालको रूकुम जिल्लाभित्र पर्ने रूमटी गाउँमा पुगे। सो गाउँमा बास बस्दा प्रशंगवस एउटा किशोर, जो कुष्टरोगले पीडित, तर विलक्षण गुणहरूले भरिएको वर्णशङ्कर खत्रीका बारेमा सुन्न पुगे उनले। ती किशो-रको न्वारानको नाउँ थियो नारायण खत्री। ती किशोरलाई गाउँबाट टाढा गोठमा मिल्काइएको रहेछ। हंसानन्दलाई ती किशोर ईश्वरीय ज्ञान भक्तितिर विशेष ध्यान दिन्छन् भन्ने कुरा पनि सो गाउँका मानिसले बताइदिए। मानवीय धरातल एवं संकीर्णताबाट माथि उठिसकेका ती हंसानन्दले सो किशोर मिल्काइएको गोठमा पुगी कुरा गरे। निज किशोरको विचारबाट उनी ज्यादै प्रभा-वित भएको हुँदा हंसानन्दले गाउँलेहरूलाई नारायण खत्री आफ्नो सामु बोकेर ल्याउने आग्रह गरे। निज बालकलाई उनले जोसमनी मतको दीक्षा दिई आफू देशाटन गर्न हिंडे।

जोसमनी मतको दीक्षा हंसानन्दले दिएपछि

सो किशोरको नाउँ नारायण खत्रीबाट स्वामी अभयानन्दन द्वितीय रहने भयो । जनकलाल शर्माज्यूको राय पनि सोही प्रकारको पाइन्छ ।[10] तर अर्का विद्वान्को मतानुसार "शिवावतार स्वामी सच्चिदानन्द गिरी परमहंसको संसर्गमा आएपछि उनीद्वारा दीक्षित भई प्रभुले सन्यास ग्रहण गरे । तदुपरान्त प्रभुको नाम हंसानन्द गिरी परमहंस रह्यो ।"[11] यस विषयमा "मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्नः" हुन गएको पाइन्छ । यद्यपि जनकलाल शर्माज्यूको स्रोत सत्यसंग नजिक रहन गएको देखिएको छ । किनभने हंसानन्द परमहंस स्वर्गद्वारी महाप्रभु नभए उनका पनि गुरु हुन् । उनी हंसानन्द-बाट दीक्षित भएपछि अभयानन्द द्वितीय भएका हुन् । अभयानन्द (प्रथम) कजी रणवीरसिंह थापाको सन्यास लिए पछिको नाउँ हो । हंसानन्दः पशुपति पौडेलले बाना फेरे पछिको नाम हो, जो स्वर्गद्वारी महाप्रभुका गुरु हुन् । तसर्थ ती हंसानन्दले आफ्नो चेला नारायण खत्रीलाई जोसमनी मतको दीक्षा दिए । पछि गएर उनी अभयानन्द द्वितीय बालतपस्वी वा स्वर्गद्वारी महाप्रभुका नाउँले प्रशिद्ध भए । हंसानन्दबाट दीक्षित भए पछि अभयानन्द द्वितीयले सखिलेकमा तपस्या गर्न हिंडे । स्वसंवेद्य निज अभयानन्दलाई कुष्टरोगले गर्दा दाहिने हात र खुट्टाका दुई दुईवटा औंला झरी अपाङ्ग हुनु परेको थियो । दैवसंयोगको कुरा, हंसानन्दले दीक्षा दिनु, सखिलेकमा तपस्या गर्न जानु र आफ्नो गोठमा आग-लागी भै शरीर दाह भएपछि अभयानन्द द्वितीयको कुष्ट-रोग निको हुँदै गयो । यसरी हंसानन्दबाट दीक्षित हुनु स्वामी अभयानन्द द्वितीयलाई ज्यादै इष्ट कार्य भएको बुझिन्छ । सखिलेकमा तपस्या गर्न गएपछि वि.सं. १९२८ देखि वि.सं. १९५२ सम्म अभयानन्द सोही ठाउँमा कुटी निर्माण गरी बसे । वि. सं. १९५२ मा उनले स्वर्गद्वारीको लेकमा आफ्नो कुटी स्थानान्तरण गरी स्वर्गद्वारी महाप्रभुका नामले प्रख्यात भए ।[12] अब हामी स्वामी हंसानन्दकै बारेमा खोजी गर्न र तथ्य प्रकट गर्नतिर लागौं ।

हंसानन्दकै दीक्षा-बलले अभयानन्द द्वितीयको दिनानुदिन उन्नति हुँदै गएकोले, स्वर्गद्वारीमा विश्वशान्ति अखण्ड महायज्ञ संचालन सम्भव भएकोले, स्वर्गद्वारी महाप्रभुले आफ्ना गुरुको संझनामा केही काम गर्ने इच्छा गरेका थिए । हंसानन्द घुम्दै फिर्दै स्वर्गद्वारी पुगेको मौका पारी गुरुलाई के इच्छा छ भनी सोद्धा हंसानन्दले कास्की पाङ्दुर वरपरका वटुकहरूलाई वेद, रूद्री, अग्निस्थापना र भागवत पढाउने, कास्की पाङ्दुर गाउँको पूर्वतर्फ धारापानीमा पौडेलका बाजेहरू काटिएर मरेका हुँदा तिनीहरूको मुक्तिका निम्तिमा दैनिक एक आवृत्ति रूद्रीपाठ गर्न गरी एक शिवालयको स्थापना गर्दिनु, भनेका हुँदा स्वर्गद्वारी महाप्रभुले त्यसै गरे । गुरुका विदाई पछि वि. सं. १९५४ मा स्वर्गद्वारी महा-प्रभुले सो योजना गर्दै गए अचानक हंसानन्द स्वामी त्यहीं (स्वर्गद्वारी) आई समाधि लिए । त्यसको केही दिन पछि उनको इहलीला समाप्त भयो । आफ्ना गुरुको समाधि स्वर्गद्वारी महाप्रभुले आश्रम वरिपरि नै राख्न लगाए । त्यसपछि रू. २००।- खर्च गरी गुरुले अह्राएका ठाउँमा विधिवत शिवालय स्थापना गरी २५ रोपनी जमी-नको बगैंचा र पहाडको आठहल जमीन शिवजीको अक्ष-तास्वरूप गुठी राखिदिए । सो जमीनलाई हाल अक्षेते भनिन्छ । सो शिवालय वि. सं. १९९० सालको महा-भूकम्पमा भत्कन गएकोले पुनः ती स्वर्गद्वारी महाप्रभुले रू. १५०।-पठाई पुर्निमाण गर्न लगाए । सो निर्माण कार्यमा पाङ्दुरका मुखिया बुद्धिबहादुर गुरुङ, पण्डित करुणा-निधि पौडेल र बलभद्र पौडेलले राम्रो सहयोग पुऱ्याएका थिए । स्वर्गद्वारी महाप्रभुको छत्रछायामा विद्या आर्जन गरेका पं.नरपति सुवेदी, स्व.पं. मुक्तिराम सुवेदी र चक्रपाणी सुवेदीले कास्की नागडाँडामा एउटा अर्को शिवालयका स्थापना गरे । सो निर्माण कार्यमा मुखिया स्व. भक्तबहा-दुर कुंवर तथा मुखिया स्व. शम्शेरबहादुर कुंवरले ठूलो सहयोग पुऱ्याएका थिए । सो शिवालय वि. सं. १९९७ सालमा स्वर्गद्वारी महाप्रभुको स्वर्गारोहणपछि प्रभुको संझनामा निर्माण गरिएको थियो । पाङ्दुर धारापानी र नागडाँडा शिवालयमा दैनिक जलधारा सहित एक आवृत्ति रूद्रीपाठ, पूजा, धुप, बत्ती, नैवेद्य आदि हुँदैछ ।[13]

स्वामी हंसानन्द परमहंस एक उदार सन्त हुन् । उनको सहस्रचन्द्रदर्शन पूजा अर्थात् ८४ को पूजा भएको थाहा हुन सकेको छैन । उनकी श्यामकली धर्तिनी गुरुआमा जन्मेका सन्तानहरू छँदैछन् । झरिखेतमा आँपको बगैंचा छँदैछ । कास्की पाङ्दुरका ब्राह्मणहरू स्वर्गद्वारी पढ्न

जाँदैछन् । हंसानन्दको कीर्ति, यज्ञ, गुणगान गाउँदै छन् । कास्की क्षेत्रका मानिसलाई स्वर्गद्वारी गै पढने मौका जुटाइदिने उनै हंसानन्द हुन् । अरू त के स्वर्गद्वारी महाप्रभु नारायण खत्री वा अभयानन्द द्वितीयलाई दीक्षा दिई आध्यात्मिक चिन्तन, तपश्चर्या, एवं नेपाल-लाई पवित्रस्थलमा परिणत गर्ने प्रेरणा दिने व्यक्ति उनै हंसानन्द स्वामी परमहंस हुन् । कास्की क्षेत्रलाई माथि उचाल्नमा प्रेरणा भर्ने व्यक्ति पशुपति वा हरि-प्रसाद उपाध्याय पौडेल वा हंसानन्द स्वामी परमहंसलाई त्यताका मानिसले जति संझे पनि थोरै हुन्छ । अतः इतिहासका छात्रका नाताले, नेपाल अनादिकालदेखि शान्ति क्षेत्र रहँदै आएको हो, त्यसको पृष्टपोषण जोसमनी सन्त-परम्पराबाट पनि भएको रहेछ । सन्त ज्ञानदिलदास, सन्त शशिधर, सन्त हंसानन्द, सन्त अभ-यानन्द द्वितीयको भूमिका शिर्षस्थ रहेछ भन्नुमा अतिश-योक्ति हुने छैन भन्ने लागेको छ ।

टिप्पणीहरू

(१) मुक्तिनाथ खनाल, (अनु) नेपाल माहात्म्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, संस्कृति विभाग, काठ-माडौं, नेपाल, २०२८, पृष्ठ १-२।

(२) गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्ला, पाङ्दुरका भू. पू. प्रधानपञ्च श्री बलभद्र उपाध्याय पौडेलबाट प्राप्त जानकारी ।

(३) ऐजन् ।

(४) गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्ला, नागडाँडा, सिपाली निवासी पण्डित जयभद्र उपाध्याय सुवेदीका पौत्र पण्डित हरिप्रसाद उपाध्याय सुवेदीका एक मात्र पुत्र पण्डित नरपति सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी । उहाँ हाल ७१ वर्षका हुनुहुन्छ ।

(५) जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्त परंपरा र साहित्य, रोयल नेपाल एकेडेमी, काठमाडौं, नेपाल, २०२०, पृष्ठ ८-१३।

(६) जनकलाल शर्मा, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ५, पृष्ठ ६५-६६।

(७) समशेरबहादुर थापा, रणवीर थापा, जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, नेपाल, २०२३, पृष्ठ १४१-१४२।

(८) राजाराम सुवेदी, "वीरशाली पन्तको जीवनीमा नयाँ प्रकाश," प्राचीन नेपाल, श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व विभाग, संख्या ७५, वैशाख २०४०, पृष्ठ ११-१५।

(९) जनकलाल शर्मा, पूर्ववर्णित, पृष्ठ १३-१४।

(१०) ऐजन, पृष्ठ १३२।

(११) जीतबहादुर मानन्धर, "स्वर्गद्वारी आश्रम र स्वर्गद्वारी महाप्रभु", मधुपर्क, वर्ष १४, अङ्क ८, पुस २०३८, पृष्ठ ११३-११९।

(१२) निबन्धकारको "स्वर्गद्वारी महाप्रभु" नामक लेख सूचना विभागको नेपाल मासिक पत्रिकामा प्रका-शनार्थ पैसकेको छ ।

(१३) पाङ्दुर धारापानी शिवालयका पुजाहारी समुद्र-गिरी छन्, नागडाँडाको पुजाहारीको वंश टुङ्गिन जाँदा पुजाहारी अर्के नियुक्त भएका छन् ।

(प्रस्तुत लेख तयार गर्ने क्रममा सहयोगी भै काम गर्ने श्री शिवकुमार सुवेदीले सो क्षेत्रको भ्रमण एवं विभिन्न व्यक्तिहरूसंग भेटघाट गर्ने व्यव-स्था गर्नु भएकोमा उहाँलाई धन्यवाद दिनु उचित ठानिएको छ) ।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

९. मध्येस जिल्ला जिल्लामा भै गयाको दस्खत – प्रशस्ति श्री प्राइममिनिष्टर मिनिष्टर जनरलको

आगे जिल्ला महुतरिका संतमहंत सुवा फौजदार सुवेदार देवान पेस्कार चौधरिकानु गोये . मोकदम जेठ-रयेत जैवार जिमिदार रैयत गुठियार विर्ता वेषफिक ढार माना चावल घरवारि मरवट गैहकका मानिसहरूके. प्रनाम सलाम आसिष. उप्रान्त तिमीहरू गैहलाई सवादो-तंकिको अंनि पंचकठि वेजगहिको वोसिमगनी झारा वेठ वेगार हातिसारको टंटा मुलुक इजारामा लाग्दा मुलुकलाई दुष देषदा येति कुरा सवै मैले घटाई. श्री ५ सर्कारका रूपिआ गौराई मेरो पटवन् सलामि माया मारि तिमिहरू-लाई सुष हवम् भनि मुलुक अमानत राष्याको थियो. आज श्रीदैवले गर्दा उत्तर दिशातिर लडाईको कारषाना हुन लाग्यो. यो राज्य रह्यो भन्या तिमिहरूलाई यो वन्दोवस्त पनि रहला. श्री ५ सर्कारको वनला. हामीलाई पनि नेकनामि रहला या राज्य गयो भन्या वन्दोवस्त पनि रहन्या छैन. तिमिहरूले पनि दुष पाउला श्री ५ सर्कारको विग्रला. हामीलाई पनि वदनामी होला. तसर्थ श्री ५ सर्कारको हकमा रैयत फौज उमराव. छोटावडाले मेहेनत गर्न्या वेला येहि हो. फौजको भरोसा रैयत. रैयतका भरोसा फौज. फौजले ज्यू दिनु पर्छ. पाहाडका मध्येसका रैयतले धन दिनु पर्छ. सो वेहोरामा धन श्री ५ सर्कारबाट माग्याको छैन. रुपियादि अधिदेषि दि आयाका मोहर्रुपैया १ को सिरा भाउमा षश्रो मसिनको येक दर गरि पाथि १२ का भाउमा चावल ४।५ दिनको बाटोसम्म कोकि ल्याईदेउ तिमीहरूसंग सबै उपजनी श्री ५ सर्कारबाट माग्याको छैन विर्ता फिकढार गैहके विगाहा १ को रुपिआ ३ का दरले दिनु यो रसद उठाउन्या काजि डिल्लीसिंह वूहम्यात् पजाँचि सिद्धिमानसिं राजभंडारी भै आयाका छन् इनले लाया अहाया वमोजिमको काममा तत्पर भै गर. यसमा कसैले हर्हिमायेत् गऱ्यो भन्या श्री ५ सर्कारका चारहात जमिन जान्या आउन्या वेलामा काम नगरी हर्हि-मायेत् गर्न्यालाई कस्तो सजाये हुन्छ तिमीहरू जान्यै छौ इति सम्वत् १९११ साल मिति कार्तिक सुदि ७ रोज ७ शुभम् ॥

अरू जिल्लामा मालका रैयतले विगाहा १ को रूपिआ १ का दरले दीनु जिल्ला वाराका महंत संत सुवा फौजदार सुवेदार देवान् पेस्कार चौधरि कानु गोय मुकदम् जेठ रैयतके विहोरा सदर –

जिल्लै पर्साका संत महंत सुवा फौजदार देवान पेस्कार चौधरि कानु गोये मोकदम् जेठ रैयत के वेहोरा सदर – प्रगानाचिटन् गैहका संत महंत सुवा फौजदार सुवेदार देवान पेस्कार चौधरि कानुगोये मुकदम् जेठ रैयतके वेहोरा सदर–

प्रगंना सर्लाहि गैहका संतमहंत सुवा फौजदार सुवेदार देवान पेस्कार चौधरि कानुगोये मोकदम जेठ रैयत के वेहोरा सदर–

तप्पा रौतहट्का संतमहंत सुवा फौजदार सुवेदार देवान पेस्कार चौधरि कानुगोये मोकदम जेठ रैयतके वेहोरा सदर –

तावाकोसि पूर्व अरूण पश्चिमको लेषन्या मसौदा–

आगे भर अंचलका थुम् थुम गाउँगाउँका द्वान्या थिर मुषिया घाटु बुढा जिम्मावाल मिझार गौरू कटुवाल् रकमि संत महंत भला आदमि छोटावडा जागीन्या ढाक्या रैति पौनिपान चारवर्ण छतिसै जात गैहकै येथोचित् उप्रान्त अवि अधिका मुषतियारका पाना-मा साल वसाल झारा वेठवेगारको टंटा लाग्दा दुनियादार रैतिहरूले साह्रै दुष पाया. हाम्रा वजिरी मुखतियारीमा दुनियादार रैतिलाई दुष दिन्या काम वढिया छैन जैले श्री ५ सर्कारका काम परि आउला उसैबेलामा आफु आफुले गर्न्या काम जो जो पर्ला सो गर्लान् भनि सम्वत् १९०४ सालदेषि १९१० सालसम्म दुनियादार रैति गैहलाई झारा वेठ वेगारको टंटा केहि लायाको थियेन. आज श्रीदैवका इच्छा ले उत्तरा दिशातिर लडाईको कारषाना हुन लाग्यो. तसर्थ फौजका भरमा रैयत रैयतका भरमा फौज. फौजले ज्यूदिनु पर्छ. रैयतले १९११ सालका बालीमा रसद पुऱ्याउनु पर्छ तसनिमित्त तफसिल माफिकका दरबन्दि वमोजिम जौन अंन दिनामा तिमिहरूलाई सजिलो हुन्छ. येक घरको येक थोक अंन मुषियाले आफ्ना आफ्ना गाउघरमा कटुवाललाई हाकहलाई नगेदा लगाई जमा गरि आफ्ना घरको स्मेतको वोकाई आफु समेत गै भर. चैत्र मैह्नादेषि बढो षुबु गोदाम घरमा दाषिल गऱ्याका अंनको तपसि-लमा ठेकियाका दरभाउले रुपिआ र रसिद लि जानु जंगी काज निमित्त लाग्याको रसद आफु आफुलाई लेषियाको दरवंदि वमोजिमको अंन चैत्र मैह्ना भरमा पु-ऱ्यायेनौ पछि रसद जाचादा रसिद देषाउन सक्यानौ रज-स अम्बले गाउंका थरि मुषिया तालुकको रसद आवैन तेस मुषीया लाई र नल्याउन्यालाई जंगी अैन वमोजिम जात अनुसारको सजाये होला –

क्रमशः

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

श्री दुर्गा

स्वस्ति श्री काजि वषतबार सींह कस्य पत्रम् –

आगे नाथु पाध्याके वषत्सुन्दर हिटीका लालमोहर वमोजिमका चार किल्ला भित्रको जगा हिटी वघैचा बनाउनु छतिसै जातको विरुवा लगाउनु हिटी वघैचाको सम्भार गर्नु रस्ति चलाई बस्ति वसाइ हाम्रो धर्म चलवि षत षेत सव रकम समेत ढलि गरि दिन्नौं आपना षातिर जामा सित सुषभोग्य गर लेष्या माफिक नगन्या तक्सिर पर्ला इति सम्वत १८५८ साल माघ शुदि १० रोज ६ शुभम् –

श्री

श्री वावा

स्वस्ति श्री कप्तान बुद्दिमान सिंह वस्न्यात कस्य पत्रम् –

आगे मेजर धनपति पाध्याके यथोचित उप्रा त चैनपुरका अम्वल मध्ये हिटि वघैचाको जगेरा गरि चनौटया खेत र पल्टंमा दरिया वाहेक वाझो विहौटया समेत गाउँ घरको पैदावार आम्दानी खाउ भन्या हाम्रा १ – ले तम्रा वावुलाई गरिदियाको जगामा तिमिले मान्ने येक लौटी गरि जगा चलन गर्दा हाम्रा चित्त बुझेन भनि तपसिल वमोजिमका तम्रा भाइहरू यहाँ कराउन आया तसर्थ आज सम्मका आम्दानीले पौवा वनाइ अव– प्रांत पौवा बघैचाको चिताइ पता तिमीहरू सवै भाइले गर्नु गाउँ घरको आम्दानी वेठ वेगर षेत पाषाको चलं पनि सवै भाइले गरि सवै भाइको चित्त मिलाई गाउँ घर आवाद गुल्जार गरि जगको चलन गर

इति संवत १९०३ साल मिति फागुण वदि ३० रोज २ शुभम्

कीर काण्डपर्वतमा जाई वस्नु आजदेषि ताम्र जात किराती भयौ पछि कलिजुगमा तमरा आसामा गौ र ब्राह्मण आइ वसने छ रछे गरनु भनी पैला सतेजुगमा ६ श्री राम चन्द्र राजाले वकिसियाको तेसरो विजै मोरङराजाले वकी तियाको चौथो सुवीम राजाले ६ वियाको पाचां गोरषा ५ श्री वडा महाराजा धिरा० प्रीती रायेण साहाले १६ सिराको करिकाण्डे प्रवत भनेको पल्लो किरात लिम्वुलाई सीनापत्न पटक पटकको लालमोहर समेत ठेगर १७ धुमको किराती लिम्वुले किपोट भोगाइ पाइ षाइ आयाको कीपोट स्मेत थीति पाउने हौं धर्म अउतार प्रभो जो मरजी ।

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Gudrun Corvinus	- Institut fur Ur-und Fruhgeschichte. University of Erlangen, 852 Erlangen, Germany.
Mr. Corneille Jest	- Anthropologist and UNESCO consultant.
Mr. Ramesh Dhungel	- Lecturer, CNAS/TU.
Mr. Mukti Nath Ghimire	- Research Scholar, Nepal.
Mr. Raja Ram Subedi	- Research Scholar, Nepal.